

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2001 • τεύχος 92 • δρχ. 1000 • € 2,93

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2001
τεύχος 92 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44 ευρώ

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε νά
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Φτηνές πατάτες, όπως φτηνά
ταιγάρα ή άλλιώς «Γενικώς...»5
Άγγελος Έλεφάντης, Μαζί μέ τούς «Πύργους»
καταρρέει καί ό καπιταλισμός;7

Άγγελος Έλεφάντης, Όχι στους «ιερούς»
πολέμους8

Ζάν Μπρικμόν, Μερικά έρωτήματα πρός
τήν άυτοκρατορία καί τούς άλλους11

Μάρτιν Έιμς, Η όδύνη, ή ντροπή, ό φόβος14

Ταρίκ Άλϊ, Οί κίνδυνοι του άξονα
Ίσλαμαμπάντ - Καμπούλ16

Πώλ Κένεντυ, Η δύναμη του έχθρου καί
τό εϋθραστο των ΗΠΑ18

Θανάσης Άλεξίου, Η έννοια της «μαζικής
νοημοσύνης» στον Α. Νέγκρι22

Μάρθα Πύλια, Φερνάν Μπρωντέλ:
Μιά ζωή για την ιστορία26

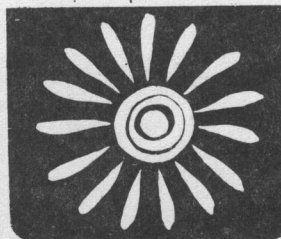
Τάσος Κωστόπουλος, Έκκλησία καί
Σλαβομακεδόνες: πτυχές ενός «άνύπαρκτου»
ζητήματος35

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Παντελής Μπουκάλας, Τά «θηράματα
των λογισμών» του Άνδρέα Έμπειρίκου43

Γιώργος Μαρκόπουλος, Κώστα Γ. Παπαγεωργίου:
Κλεμμένη Ιστορία48

Έξώφυλλο: Πέπη Σβορώνου - Κοκκινίδη, «Έκρηξη»,
2001.

Φτηνές πατάτες, ὅπως φτηνά τσιγάρα ἢ ἀλλιῶς «Γενικῶς...»

Αὐτές τίς μέρες πολλά γράφτηκαν στίς σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Σχόλια καί ἀναλύσεις περί φανατισμοῦ, περί τρομοκρατίας, περί ἀντιαμερικανισμοῦ, περί φιλοαραβισμοῦ κλπ. Δημοσιογράφοι, οἱ ὅποιοι ἔκαναν π.Χ. («προ-χτυπήματος») ὅ,τι μπορούσαν γιά νά προωθήσουν τό ἀμερικανικό πολιτιστικό πρότυπο, ἐνισχύοντας —ἄς ποῦμε— κενές χολυγουντιανές παραγωγές, τώρα ἔδωσαν κείμενα πού πάλλονταν ἀπό «γνήσια» ἀντιαμερικανικά αἰσθήματα. Λίγες οἱ σοβαρές, ὀρθολογικές καί εἰς βάθος ἀναλύσεις τῶν τρομερῶν γεγονότων. Πολύ λίγες.

Πλάι λοιπόν σ' αὐτά νά σου καί ὁ μαϊντανός τῶν ἐφημερίδων. «Χιουμοριστικός» μαϊντανός (ἢ, ἂν προτιμᾶτε, χιουμοριστικές πατάτες) ἐλαύνουν ἀπό τίς στήλες τους γιά νά ἐπιβεβαιώσουν ὅτι οἱ συντάκτες ξέρουν νά «ἀστειεύονται» ἢ νά «χωρατεύουν» ἀκόμα καί μέ τά πιό δύσκολα πράγματα.

Εἶναι ἐπαχθές νά γράφεις κάθε μέρα καί μάλιστα τό κείμενό σου νά ἔχει καί χιούμορ. Ἔτσι προσφεύγεις στίς πατάτες (πού εἶναι φτηνές καί εὐκόλα ἀποκτήσιμες). Ἡ Ἐλευθεροτυπία δυστυχῶς στίς χιουμοριστικές στήλες ἔχει ἀτυχήσει. Πότε μέ τόν Θεόμο Ἀναστασιάδη (πού τόν γιαιούρτωσαν τελικά), πότε μέ τόν Ἀνδρέα Ρουμελιώτη. Οἱ συγκεκριμένοι λοιπόν ἄλλο δέν ἔκαναν ἀπό τό νά ὑποτιμοῦν ἀνθρώπους ἐν ὀνόματι τῆς πλάκας. Αὐτό τό «ἔλα τώρα, πλάκα κάνουμε. Μά δέν ἔχεις καθόλου χιούμορ» ἔγινε τό σλόγκαν νομιμοποίησης τῆς χοντράδας, τῆς ἔλλειψης πνεύματος, τῆς μή ἔμπνευσης, τῆς μπουρδολογίας ἀποδεικνύοντας συνεχῶς ὅτι αὐτή ἡ δουλειά γιά νά γίνει καλά, ὅπως ὅ,τιδήποτε βέβαια, χρειάζεται ποικίλες ἀρετές.

Πολλά τά ἀνέκδοτα αὐτοῦ τοῦ καιροῦ (πού ὁ Ρουμελιώτης ἀναπαράγει), λίγη ἢ σοβαρότητα, ἢ σιωπή, ἢ περισυλλογή. Περίσσειαν οἱ ἔξυπνάδες, οἱ χοντράδες καί οἱ ἀνοησίες. Στήν ἰδιωτική σφαῖρα ἀλλά καί στή δημόσια.

Ἔχω ἀρκετές κακές συνήθειες ἀλλά μέσα σ' αὐτές δέν εἶναι

νά διαβάζω τό «Ράδιο E». Τό μάτι μου ὅμως σήμερα γλίστρησε σ' ἓνα «γενικῶς...» κι ἔτσι ὑπέπεσα στό ὀλισθημα τῆς ἀνάγνωσης (καλά νά πάθω). Ἐλευθεροτυπία, λοιπόν, 18/9/01. «Ἐδῶ Ράδιο "E"». Ἀντιγράφω: «Γενικῶς, δέν εἶναι δυνατόν ἓνας πολιτισμένος ἄνθρωπος νά συμφωνεῖ μέ τά αἴσχη τῶν Ταλιμπάν». Εἰδικῶς ὅμως; Γιά νά ὑπάρξει ἡ ἀπάντηση τοῦ P.: «Ὅμως ζηλεύω τό ὅτι ὁ κάθε τυχάρπαστος Ἀχμέτ ἔχει τέσσερις γυναῖκες ἐνῶ ἐμεῖς δέν μπορούσε νά σταυρώσουμε γκόμενα». Παρακάτω: «Κάποιες φίλες μου ἔχουν πάθει ταρακούλο μέ τόν Μπίν Λάντεν. Τί ἔκφυλο μάτι! Τί ἐρωτισμός! Καί τί δέν θά 'δινα νά εἶμαι μία, ἡ τελευταία στό χαρέμι του [...] σάν αἴλουρος θά κινεῖται στό κρεβάτι»!!! καταλήγοντας: «εἶναι τρελές οἱ γυναῖκες, δέν βγάζω ἄκρη».

Ἔτσι, μέ τά «γενικῶς», καί τίς ἀνοησίες πού κατασκεύασε ἡ τοῦ τίς εἶπαν στό μπάρ ἢ μᾶλλον δίπλα στό κομπιούτερ τοῦ γραφείου του, βγαίνει τό ἐξῆς σχῆμα: Γιά νά πῶ κάτι πού θά ἐρεθίσει καί θά μέ διαβάσουν πρέπει μέ κάποιο τρόπο νά τό συνδέσω μέ τά γκομενοσεξουαλικά. Οἱ ξανθές, οἱ Πόντιοι καί οἱ μαῦροι εἶναι μπανάλ πιά. Πρέπει ὅμως νά βρῶ κι ἓναν τρόπο νά τό κάνω ἐπίκαιρο, τέτοιες μέρες πού 'ναι. Ἄρα: Κακοί οἱ Ταλιμπάν, ὄχι πολιτισμένοι ἀλλά, βρέ παιδί μου, πόσες γκόμενες ἔχουν! (ἐνῶ ἐμεῖς...). Ἄσε πού τρεῖς φίλες μου (=ὄλες οἱ γυναῖκες) γουστάρουν τρελά τόν ἔκφυλο Μπίν Λάντεν. Γίνεσαι ἢ δέν γίνεσαι τρομοκράτης μετά; (θά ἀναρωτιέται ἀκόμα).

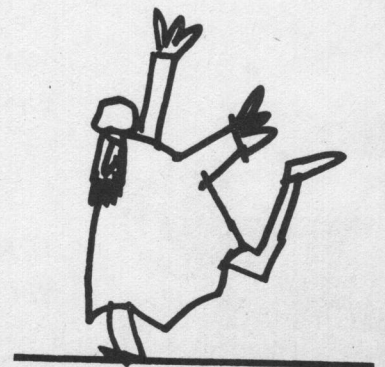
Ἴσως μμοῦμαι λίγο τόν Μπόστ, πού ὅταν σχεδίαζε ἔβαζε ἓνα βέλος στό ἐπίμαχο σημεῖο γιά νά τό χαρακτηρίσει. Ἐγώ δυστυχῶς δέν σχεδιάζω ὅμως τό παραπάνω εἶναι μία πατάτα!

Ἀλλά μέ ζαρζαβατικά, ἀνούσια καί ἐξυπναδίστικα χωρατά δέν κάνουμε χιοῦμορ παρά μία χαζοναρκισσιστική τρύπα στήν ἐφημερίδα. Καί ἀπ' τίς τρύπες χύνονται πολλές φορές ἀπόβλητα.

Καλόν πράγμα τό χιοῦμορ καί διαλυτικό καί κριτικό ἀπ' τή φύση του. Ἀλλά οἱ πατάτες διεγείρουν τά εὐαίσθητα ἀνθρώπινα ἔντερα, δέν προσφέρουν τίποτα στή σκέψη καί μόνο τηγανητές εἶναι νόστιμες.

Ὅμως, βρέ παιδί μου, πλάκα κάνανε, πῶς τό παίρνω κι ἐγώ ἔτσι!

Μαρίνα Κόντη

Μαζί μέ τούς «Πύργους» καταρρέει καί ὁ καπιταλισμός;

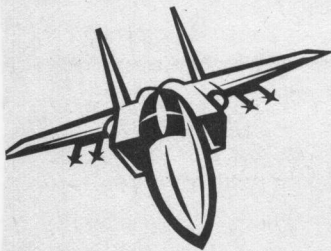
Μελίρρυτο τό τραγούδι τῆς σειρήνας πού ἀκούγεται αὐτές τίς μέρες, μετά τήν καταστροφή τοῦ Μανχάταν: ὁ καπιταλισμός καταρρέει, οἱ οἰκονομίες σέ ὕφεση, ἔρχεται τό μεγάλο κράχ, σάν ἐκεῖνο τοῦ 1929 πού τίναξε στόν ἀέρα ὅλες τίς οἰκονομίες τοῦ κόσμου.

Οὔτε, ὅμως τό 1929 κατέρρευσε ὁ καπιταλισμός παρά τήν παχυλή αἰσιοδοξία τῆς Γ΄ Διεθνούς, οὔτε ἄλλες φορές ὅταν παρουσιάζονταν σημάδια πραγματικῆς ὕφεσης. Εἶναι ἄρα ἄπρωτος καί αἰώνιος, θά τραγουδήσουν ἄλλες σειρήνες γιατί, κοντά στά ἄλλα, ὁ καπιταλισμός ἔχει ἀποδείξει ὅτι μπορεῖ νά διδάσκεται ἀπό τίς ἀποτυχίες του καί νά προσαρμόζεται. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι εἶναι μοιραῖο νά ζοῦν παρά μέσα στήν ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο.

Ὡστόσο αὐτή τή φορά τά πράγματα εἶναι σοβαρά. Ἡ Γουόλ Στρήτ ζημίωσε τούς ἐπενδυτές μέ 1 τρισεκατομμύρια δολάρια καί τά εὐρωπαϊκά χρηματιστήρια κατέγραψαν ἀπώλειες 500 δισεκατομμυρίων δολαρίων σέ λίγες μέρες. Οἱ ἀεροπορικές καί ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες καταρρέουν, ὁ ἀμερικανικός τουρισμός ἐπίσης καί πολλά ἄλλα δυσοίωνα σημάδια συσσωρεύονται στόν ὀρίζοντα. Καί οἱ ἐπιχειρήσεις ἐπίσης πλήττονται καί καταγράφουν μεγάλες ζημιές καί ἀναγκάζονται ἤ νά περιορίζουν τήν παραγωγή τους ἤ νά ξεπουλοῦν τίς μετοχές τους ἤ καί τά δύο. Ἐκεῖνο ὅμως πού φοβοῦνται οἱ εἰδικοί εἶναι ἡ πιθανή μείωση τῆς ἀμερικανικῆς κατανάλωσης κατά 1,5% (ἐναντι τῆς μέσης ἐτήσιας αὐξησης κατά 2%) διότι τόσο τό καταναλωτικό κοινό ὅσο καί οἱ ἐπενδυτές ὅταν βλέπουν τίς μετοχές τους νά ἀπαξιώνονται περιορίζουν τίς δαπάνες καί τίς καταναλωτικές τους συμπεριφορές καί ἔτσι τά πράγματα ὀδηγοῦνται, πιθανόν, σέ ὕφεση. Ὑφεση ἐπιπέδου ἴσως κράχ.

Πολλοί βεβαιώνουν ὅτι ἡ ὕφεση ἔρχεται ἀναπότρεπτα, ἄλλοι αἰσιοδοχοῦν. Ἐνα εἶναι σίγουρο: ὁ καιρός δέν εἶναι γιά προφήτες καί πολύ περισσότερο ἐκεῖνον τόν προφήτη τῆς ιστορικῆς αἰσιοδοξίας πού βλέπει, μέσα ἀπό τή μηχανική τῶν οἰκονομικῶν καί μόνον δεδομένων, τήν ἐπικείμενη κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἱστορία ἀλλά καί ἡ θεωρία μᾶς ἔμαθε ὅτι κάπου ὑπάρχει καί ἡ πάλη τῶν τάξεων.

Μέ αὐτήν τί γίνεται;

“Οχι στους «ιερούς» πολέμους

του Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Αν χρειαζόταν κι άλλες αποδείξεις ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἀστάθμητη —τό εἶχε πεί αὐτό ὁ μακαρίτης Ἄλτουσέρ μέ κρυστάλλινη διαύγεια· προτιμοῦμε ὅμως τίς πνευματικές θολοῦρες —τό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους τῆς Ν. Ὑόρκης καί στό Πεντάγωνο παρέχει μιά, ἀκόμη, ἀτράνταχτη ἀπόδειξη. Ὅπως ὁ Ὑπαρκτός Σοσιαλισμός καί ἡ Σοβιετική Αὐτοκρατορία μέσα σέ λίγες μέρες κατέρρευσαν χωρίς κανείς στόν κόσμο, —ἐπιτελεῖα, διανοητές, μυστικές ὑπηρεσίες, κυβερνήσεις— νά ἔχει προβλέψει, ἔστω μιά μέρα πρῖν, τήν κατάρρευση, ἔτσι καί τήν ἐπίθεση τῆς 11ης Σεπτέμβρη κανείς δέν τήν πρόβλεψε, κανείς δέν μπόρεσε νά ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ πτήση τῶν καμικάζι-δολοφόνων εἶχε δρομολογηθεῖ καί θά ἔφερνε, ἐκτός ἀπ' τόν ὄλεθρο, τόσες καί τέτοιες ἀναταράξεις σέ ὅλο τόν κόσμο μέ ἄγνωστη ἀκόμη ἔκβαση.

Παρά ταῦτα, ἡ μάλλον ὡς ἐκ τούτου, ἐμβρόντητοι καί ὀδυνηρά ἀμήχανοι, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά περιμαζέψουμε σκέψεις καί συναισθήματα ὅσο τό δυνατό πῶ νηφάλια, ἡ συνείδηση τοῦ κόσμου πού ἔχουμε, ὅσῃ ἔχουμε, νά μὴ γίνῃ καπνός κι αὐτή μέσα στά ἀποκαΐδια καί τά χαλάσματα τοῦ Μανχάταν.

Ἐνα πρῶτο σημεῖο πού θά πρέπει, νομίζω, νά συγκρατήσουμε: δέν βλέπω γιατί θά πρέπει νά ἀποποιηθοῦμε κάποιες σταθερές ἐνδίδοντας στό πανικόβλητο καί ρητορικό ἰδεολόγημα τῶν ἡμερῶν ὅτι τά πάντα ἄλλαξαν ριζικά σέ λίγες ὥρες.

Ἄλλαξαν πολλά: ὄχι ὅμως τά πάντα καί ριζικά. Οἱ ἀσυνέχειες ὑπερκαλύπτονται ἀπό τίς συνέχειες πού συνεχίζουν τό δρόμο τους, μέ τούς καμικάζι καί χωρίς τούς καμικάζι, μέ τίς ἀμερικανικές ἀρμάδες ἐν πλῶ πρὸς τά θέρετα τοῦ «πολέμου» πού κήρυξε ὁ Μπούς ψάχνοντας νά κατασκευάσει ὄχι τούς ἀντιπάλους —αὐτούς τούς ἔχει καί εἶναι ἀναγνωρίσιμοι— ἀλλά τόν ἀνεύρετο ἐχθρό, κάτι σάν ἐκεῖνον τῆς Ἰαπωνίας τό 1941, μετά τήν καταστροφή τοῦ Πέρλ Χάρμπορ.

Τό πρῶτο πού δέν ἄλλαξε, παρά τό χτύπημα καί τήν κατάρρευση τῶν οὐρανοξυστῶν, εἶναι τό *παγκόσμιο σύστημα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καπιταλισμοῦ*, ἡ οὐσία δηλαδή καί τό περιεχόμενο τῆς ὀνομαζόμενης παγκοσμιοποίησης. Οἱ ἀσφαλιστικές καί ἀεροπορικές ἐταιρεῖες καταποντίζονται, ὁ τουρισμός ὑποχωρεῖ, τά

χρηματιστήρια ἔπαθαν στραπάτσο πολλῶν δισεκατομμυρίων δολαρίων, ἐργαζόμενοι ἀπολύονται μαζικά στίς ΗΠΑ, ὄλοι φοβοῦνται οἰκονομική ὕφεση (κράχ) πάντως, καί παρ' ὅλα αὐτά, ὁ ὀλοκληρωτικός καπιταλισμός δέν κατέρρευσε. Κατέρρευσαν δύο ἀπό τά στέγαστρά του, ἀλλ' ὑπάρχουν ἀπειράριθμα καί κυρίως ὅτι: ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς [νά μὴν ξεχνᾶμε αὐτή τήν καίρια καί δομική ἔννοια] ἔχει εἰσδύσει στους παραγωγικούς πόρους ὄλων τῶν κοινωνιῶν, ἔχει καθυποτάξει ἢ καταστρέψει κάθε ἄλλη μορφή παραγωγῆς, ἢ ἀπολύτως ἐλεύθερη ἕως ἀσυδοσίας ἀγορά καταργεῖ κάθε πρόσκομμα ἠθικῆς, πολιτικῆς, κρατικῆς, θεσμικῆς, θρησκευτικῆς τάξεως, ἢ μόνη τάξη πού ἀναγνωρίζεται εἶναι ἐκεῖνη πού προκύπτει ἀπό ἀτομικό, οἰκονομικό συμφέρον, ἢ οἰκονομία καί μόνον ἡ καπιταλιστική οἰκονομία βρῖσκεται στό τιμόνι τῶν κοινωνιῶν, ἡ μοναδική σκέψη —ἡ σκέψη δηλαδή τῶν λογιστηρίων— εἶναι αὐτή πού ὀργανώνει τίς κοινωνίες, τόν πολιτισμό, τίς κοινωνικές σχέσεις, τέλος, ἡ μοναδική σκέψη τῆς ὑπερκυρίαρχης καί πανίσχυρης, οἰκονομικά, τεχνολογικά, ἰδεολογικά καί στρατιωτικά μοναδικῆς ὑπερδύναμης, τῶν ΗΠΑ, στό πλαίσιο τοῦ μονοπολισμοῦ, εἶναι αὐτή πού δικαιούται νά ἐπιβάλλει τήν παγκόσμια τάξη, τή δική της τάξη, παρασύροντας στήν τροχιά της ὄλες τίς ἄλλες δυνάμεις μικροῦ, μεσαίου καί μεγάλου βεληνεκούς, ἀκόμη καί γίγαντες —ἀλλά μέ πῆλινα πόδια—, ὅπως ἡ ΕΕ. Αὐτά εἶναι μιά βεβαιότητα πού δέν τήν ἀναιρεῖ ἡ τρομοκρατικὴ τραγωδία στό Μανχάταν καί τό Πεντάγωνο.

Τό δεύτερο σημεῖο: ἡ τάξη τοῦ μεταδιπολισμοῦ, στήν πραγματικότητα εἶναι μιά *παγκόσμια καί ἀσυνάρτητη ἀταξία*. Τήν εἶδαμε αὐτή τήν ἀταξία, μέ τό ἔτσι θέλω, μέ δικαιολογίες τερατώδους ἀθαιρεσίας καί ὑποκρισίας, νά καταργεῖ στοιχειώδεις κανόνες νομιμότητας καί δικαίου στόν πόλεμο τοῦ Κόλπου, στίς σχεδόν τελετουργικά, ἀλλά καθόλου ἀνόδυνες, ἐπαναλαμβανόμενες ἐπιδρομές στό Ἰράκ, τήν εἶδαμε στό Κόσοβο καί στήν ἐπιδρομή ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας, τή βλέπουμε στή χρησιμοποίηση τῶν F16 ἀπό τόν ἰσραηλινό στρατό ἐνάντια στους Παλαιστινίους, στήν ἄρνηση τῶν ΗΠΑ νά σεβαστοῦν τήν ἀπόφαση τοῦ Κιότο γιά τή μείωση τῶν ρύπων, τή βλέπουμε καί τώρα στήν ἐπαπειλούμενη τιμωρία κρατῶν πού ὑποθάλπουν τήν τρομοκρατία, τό Ἰράκ, τό

Ίράν, τό 'Αφγανιστάν -55 μέ 60 εἶπε ὁ 'Αμερικανός ὑπουργός εἶναι αὐτά τά κράτη, τά μισά δηλαδή τοῦ ΟΗΕ, χωρίς νά περιλαμβάνει, βεβαίως, μέσα σ' αὐτά τίς ἴδιες τίς ΗΠΑ πού ἐνίσχυσαν τοὺς Τάλμπαν καί τόν ἴδιο τόν Μπίν Λάντεν. Ἡ ἴδια ἡ ἐκστρατεία «ἀπεριόριστης δικαιοσύνης» πού ἐξαπολύουν οἱ ΗΠΑ, μέ ἀνομολόγητους ἀκόμα τους στόχους, δέν εἶναι παρά μιά γιγάντωση τῆς ἀταξίας μέ τήν ὁποία θά ἐπιδιώξουν νά ἀνορθώσουν τό γόητρό τους καί νά ἱκανοποιήσουν τό αἶσθημα ἀντεκδίκησης πού σπένει τόν μέσο ἀμερικανό πολίτη.

Ὅταν ὅμως καταπαντῶνται οἱ στοιχειωδέστατοι κανόνες συμβίωσης, ὅταν ὡς ὑπεύθυνοι τῶν δεινῶν τοῦ κόσμου ὑποδεικνύονται τά «κράτη-ταραξίες» ἡ ἀληθῆρια κράτη ὅπως λέει ὁ Μπούς -τό Ἰράκ, τό Ἰράν, τό 'Αφγανιστάν, ἡ Λιβύη, οἱ Παλαιστίνιοι, αὐριο ἴσως ἡ Κίνα- τότε ὅποιος σπέρνει ἀνέμους θερίζει θύελλες. Τότε καί κάποιοι ἄλλοι ἐπίσης γράφουν στά παλιά τους παπούτσια τήν τάξη τοῦ δικαίου καί θέλουν νά ἐπιβάλλουν τή δική τους τάξη.

Καί ἕνα τρίτο στοιχεῖο πού γιγαντώνεται αὐτό τόν καιρό καί πού, ἐνῶ οἱ ἰδεολογικές του ρίζες εἶναι πολύ παλιές, μετά τή 11 Σεπτέμβρη, εἰδικά στόν τόπο μας, γνωρίζει ἰδιαίτερη ἔξαρση. Πρόκειται γιά ἕνα εἶδος, ἔμμεσης ἡ καί ἀμεσης εὐμένειας ἡ ἀσουλίας ἀπέναντι στήν τρομοκρατία.

Πολλοί αὐτές τίς ἡμέρες, μαθαίνοντας τό πλήγμα ἐναντίον τῶν ΗΠΑ ἐξέφρασαν ἕνα αἶσθημα εὐφροσύνης, κατί σάν «καλά νά πάθουν μέ τά τόσα πού ἔχουν κάνει». Ἡ ἐξέφρασαν μιά ὑποτίμηση γιά τή μαζική δολοφονία μέ προεξάρχουσα τήν 'Αλ. Παπαρήγα τοῦ ΚΚΕ: «οὔτε χαιρόμαστε οὔτε κλαῖμε». Ὅλα αὐτά καί διάφορα ἄλλα λαϊκιστικά ἰδεολογήματα καί συμψηφισμοί τοῦ τρόμου, δέν εἶναι παρά μιά δικαίωση καί δικαιολόγηση, ἔστω συναισθηματική τῆς τρομοκρατίας. Ἐδῶ ἀνταμώνονται πολλά: Λέγεται ὅτι ὅταν οἱ 'Αμερικανοί ἀσκοῦν σκληρή τρομοκρατία στό Ἰράκ ἡ στή Σερβία δίκιο ἔχουν, καί μπράβο τους, ὅσοι τοὺς τό ἀνταποδίδουν μέ τό ἴδιο νόμισμα. 'Ακοῦς ἐπίσης νά λέγεται ὅτι αὐτό πού συνέδη δέν εἶναι παρά ἡ ἔναρξη ἑνός πολέμου τοῦ φτωχοῦ νότου ἐναντίον τοῦ πλούσιου βορρᾶ: οἱ πεινασμένοι καί οἱ καταληστευμένοι τοῦ νότου βρίσκουν στήν τρομοκρατία ἕνα μέσον ν' ἀντισταθοῦν στήν καταπίεση πού ἀσκει ὁ βορρᾶς, ἄρα ὁ πόλεμός τους εἶναι δίκαιος.

Τό πρῶτο πού δέν ἄλλαξε, παρά τό χτύπημα καί τήν κατάρρευση τῶν οὐρανοξυστῶν, εἶναι τό παγκόσμιο σύστημα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ οὐσία δηλαδή καί τό περιεχόμενο τῆς ὀνομαζόμενης παγκοσμιοποίησης.

Ὅμως ἡ μαζική δολοφονία δέν εἶναι μέσον χειραφέτησης. Εἶναι σάν νά ἀναγνωρίζαμε ὅτι οἱ τρομοκράτες, οἱ ὅποιοι τρομοκράτες, διαθέτουν ἐκτός ἀπό σκοπούς ἱερούς καί κάποια ἐξουσιοδότηση ἐκ μέρους τῶν φτωχῶν, μιά νομιμοποίηση. Σέ τοῦτον τό 'Αρμαγεδῶν ἡ τρομοκρατία μοιάζει σάν νά εἶναι ἡ τιμωρός χεῖρ ἐναντίον τοῦ κακοῦ Θηρίου τῆς 'Αποκαλύψεως. Τό Θηρίο ὅμως δέν καταπολεμεῖται ἀπό ἕνα ἄλλο ἐξίσου θηριῶδες Θηρίο κι ἐν πάσῃ περιπτώσει τό Θηρίο τῆς τρομοκρατίας, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι θηρίο, δέν βρυχᾶται γιά ἕνα καλύτερο κόσμο. Ὁ Χίτλερ μιλοῦσε πολύ ἀντιπλουτοκρατικά, ἀκόμη καί ἀντικαπιταλιστικά. Ὡστόσο τά δείγματα γραφῆς πού ἔδωσε στήν ἴδια τή Γερμανία, στά στρατόπεδα ἐξολόθρευσης καί στίς κατεχόμενες χῶρες προοιωνίζονταν τήν πιό ζοφερή κοινωνία πού σκέφτηκε ποτέ ἀνθρώπινος νοῦς.

'Ας κρατήσουμε ὅμως μιά συνέχεια ἀκόμη πού προκύπτει ἀπό τήν ἱστορία τῆς 'Αριστεράς, ἀλλά καί ἀπό σημερινά ἀξιακά συστήματα τῶν ἀριστερῶν ὅλου τοῦ κόσμου.

- Δέν μποροῦμε νά εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία, νά ἐπιχαιρούμε ὅταν νομίζουμε ὅτι τά ἀποτελέσματά της πλήττουν τοὺς ἀντιπάλους τῶν λαῶν.

- Δέν μποροῦμε νά εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία διότι, σὺν τοῖς ἄλλοις, εἶμαστε ἀδιαπραγμάτευτα ἐνάντιοι στήν τρομοκρατία πού ἀσκοῦν οἱ ἰμπεριαλιστές, π.χ. στό Κόσοβο. Ὅχι δύο μέτρα καί δύο σταθμά.

- Ἡ τρομοκρατία δέν βγάζει τόν κόσμο ἀπό τό σπίτι του καί τό καθόυκι του τόν κλείνει ἀκόμη περισσότερο μέσα στήν περιδεῆ ἀπομόνωσή του. Καί μεις ξέρουμε καί πιστεύουμε ὅτι μόνο μέ τή δράση τῶν μαζῶν ἀλλάζει στό καλύτερο ὁ κόσμος.

- Δέν εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία διότι ἐντέλει ἐκεῖνο πού πετυχαίνει εἶναι ὁ πολλαπλασιασμός καί ἡ ἐνδυνάμωση τῶν ἀστυνομικῶν καί κατασταλτικῶν μηχανισμῶν.

- Δέν εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία καί τοὺς τρομοκράτες διότι οἱ λαοί δέν μποροῦν νά υἱοθετήσουν τίς ἀφανεῖς καί μηδενιστικές μεθόδους τους. Οἱ λαοί καί οἱ μάζες ὑπάρχουν καί δροῦν στό φῶς, αὐτοπροσώπως, ἀκόμη κι ὅταν ἀναγκάζονται, θέλοντας καί μή, νά μπουῖν σέ πόλεμο. Τό μέσον εἶναι ἀνίερο δέν μπορεῖ νά τό ἐξαγνίσει κανένας ἱερός σκοπός. Ἀντίθετα

**Δέν βρισκόμαστε σέ πόλεμο πολιτισμῶν,
τῆς πεπολιτισμένης Δύσης κατά
τῆς βάρβαρης Ἀσίας,
τῆς χριστιανοσύνης κατά τοῦ Ἰσλάμ.
Δέν θέλουμε ἡ Ἑλλάδα νά συμμετάσχει
σέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἢ, ἔστω
νά τίς στηρίξει.**

εἶναι τέτοιο τό μέσον πού μετατρέπει σέ ἀνίερο καί τόν ιερότερο σκοπό. Ἡ τρομοκρατία εἶναι ἀντιδημοκρατικός καί ἀδιαφανής μηχανισμός. Οἱ λαοί ὅμως παλεύουν ὄχι σέ μηχανισμούς ἀλλά σέ οργανώσεις, σέ θεσμούς μέ δημοκρατία καί διαφάνεια.

Ἡ Ἀριστερά, ἡ ἱστορική Ἀριστερά, ποτέ δέν ἔκανε δική της τήν πρακτική καί τήν ἰδεολογία τῆς τρομοκρατίας, παρόλο πού σέ κάποιες ζοφερές στιγμές τῆς ἱστορίας της χρησιμοποιήθηκαν ἐκ μέρους της μέθοδοι τρομοκρατικές. Οἱ κομμουνιστές, οἱ ἐπαναστάτες ὅλων τῶν τάσεων κατηγοροῦνταν πάντοτε ἀπό τοὺς ἀντιπάλους τους ὡς τρομοκράτες, ληστές καί ἐκτελοῦνταν σέ συνοπτικές διαδικασίες, καθόσον τρομοκράτες. Ὅχι δέν ἦταν, ἀν καί χρησιμοποιήσαν τήν ἐνοπλη πάλη στίς ἐποχές πού ὅλοι ἔκαναν πολιτική μέ τά ὄπλα. Ἡ τρομοκρατική φαντασίωση κι ὁ μηδενισμός τῆς τρομοκρατίας δέν μπορεῖ νά δυναστεύει τίς συνειδήσεις τῶν ἀριστερῶν. Ἡ ἄν τίς κατέχει δέν εἶναι παρά ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου. Ἀρρώστια δηλαδή.

Καί τώρα τί γίνεται; Τώρα ἀρχισαν τά δύσκολα, τά ἀβέβαια, τά ἀμήχανα. «Εἶμαστε ὅλοι Ἀμερικανοί», ἔγραφε πρό ἡμερῶν μιά γαλλική ἐφημερίδα παγκοσμίου κύρους, *Le Monde*, παραφράζοντας τή φράση τοῦ Ἐνγκελς τόν προπερασμένο αἰώνα πού διακήρυξε ὅτι «εἶμαστε ὅλοι Πολωνοί». Ὅχι. Δέν εἶμαστε ὅλοι Ἀμερικανοί. Δέν θέλουμε τήν ἐνεργοποίηση τοῦ ἄρ-

θρου 5 τοῦ καταστατικοῦ τοῦ ΝΑΤΟ. Δέν θέλουμε τήν τυφλή ἐνοχοποίηση λαῶν καί κρατῶν. Δέν δεχόμαστε τή θεωρία τῶν «κρατῶν ταραξιῶν». Δέν εἶμαστε νεοφιλελεύθεροι. Δέν δεχόμαστε τή μοναδική σκέψη. Δέν δεχόμαστε τόν ἀμερικανικό τρόπο ζωῆς, αὐτόν τόν ἀχόρταγο καταναλωτισμό πού ἀλώνει τόν φαντασιακό-συμβολικό κόσμο τοῦ κόσμου. Δέν βρισκόμαστε σέ πόλεμο πολιτισμῶν, τῆς πεπολιτισμένης Δύσης κατά τῆς βάρβαρης Ἀσίας, τῆς χριστιανοσύνης κατά τοῦ Ἰσλάμ. Δέν θέλουμε ἡ Ἑλλάδα νά συμμετάσχει σέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἢ, ἔστω νά τίς στηρίξει.

Τρομοκρατία ὑπάρχει, τό ξέρουμε, τήν εἶδαμε καί τήν καταδικάζουμε ἀπερίφραστα, ὅπως καταδικάζουμε ἀπερίφραστα τήν ἀπάντηση στήν τρομοκρατία μέ τίς μεθόδους τοῦ τρόμου καί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης πού ἐτοιμάζει ἤδη ἡ ἀμερικανική ἀρμάδα.

Ἀπάντηση στήν τρομοκρατία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά μόνο μέσα σέ ἕνα πνεῦμα καταλλαγῆς εἰρήνευσης στίς περιοχές πού ὑπάρχει ἐνταση καί πόλεμος ὅπως στήν Παλαιστίνη καί στά Βαλκάνια, σέ ἕνα πνεῦμα δικαιοσύνης καί ἀναγνώρισης στόν Τρίτο Κόσμο τοῦ δικαιώματός του στή ζωή. Ἄν ἀπορρίπτουμε θεωρητικά καί πρακτικά τήν τρομοκρατία στόν τόπο μας, ἂν τῆς στεροῦμε τά ἐρείσματα κανένας Τάλμπαν δέν μπορεῖ νά περάσει. Ἄλλ' οὔτε καί οἱ ἀμερικανικές ἀρμάδες. Γιά ἕνα πράγμα εἶμαστε ἀπολύτως σίγουροι. Οἱ ἱεροὶ πόλεμοι, εἴτε τήν ἱερότητά τους τήν ἐπικαλοῦνται οἱ πεπολιτισμένοι τῆς Δύσης εἴτε οἱ ἰσλαμιστές-φονταμενταλιστές ὀδηγοῦν τήν ἀνθρωπότητα στό χάος, στήν ὀπισθοδρόμηση, ἐκεῖ πού νομοθετοῦν τά ἄγρια ἔνστικτα τῆς ἐκδίκησης καί τοῦ φανατισμοῦ.

Ολα πήγαιναν καλά. Η Σερβία γονατισμένη, μόλις είχε πουλήσει τόν Μιλόσεβιτς στο Διεθνές Δικαστήριο για μία χούφτα δολάρια (στή συνέχεια θα μάθουμε ότι ένα μέρος τους θά χρησιμοποιηθεί για να πληρωθούν τὰ χρέη πού έχουν συσσωρευτεί από τήν εποχή του Τίτο). Τό ΝΑΤΟ επέτεινόνταν πρὸς τὰ ἀνατολικά μπροστά σέ μία Ρωσία ἀνίσχυρη. Μπορούσαν, ἀτιμώρητα, «νά βομβαρδίζουν τόν Σαντάμ Χουσεΐν» (δηλαδή τόν ἰρακινό λαό) ὅποτε τούς ἄρεσε. Ὁ UCK εἶχε εἰσβάλει στήν ΠΓΔ τῆς Μακεδονίας, ἡ ὁποία ἔπρεπε νά δεχτεῖ τήν κωμωδία τοῦ ἀφοπλισμοῦ του ἀπό αὐτούς πού τόν εἶχαν ἐξοπλίσει. Τὰ παλαιστινιακά ἐδάφη ἐλέγχονταν καί οἱ ἡγέτες τους δολοφονοῦνταν ἀπό ἐξυπνες δόμβες. Αὐτά τὰ τελευταία χρόνια ὅσοι εἶχαν μετοχές εὐημεροῦσαν ὅσο σπάνια στήν ἱστορία. Ἡ Ἀριστερά δέν ὑπῆρχε πιά, ὅλα τὰ κόμματα εἶχαν συνταχθεῖ μέ τόν νεοφιλελευθερισμό καί τόν «ἀνθρωπιστικό» στρατιωτικό ἐπεμβατισμό. Ἐν ὀλίγοις, ἔστω καί ἂν δέν εἶχαμε ἀκόμη φτάσει στό «τέλος τῆς ἱστορίας», ὁ ροῦς τῆς ἦταν ἐλεγχόμενος καί τό χάπυ ἐντὶ τῆς προβλεπόμενου.

Καί μετά, τό σόκ, ἡ ἐκπληξη, ἡ φρίκη: ἡ μεγαλύτερη δύναμη ὅλων τῶν ἐποχῶν χτυπημένη στό ἴδιο τό κέντρο τοῦ πλοῦτου καί τῆς ἰσχύος τῆς. Ἐνα δίκτυο τῆς πιό ἐξελιγμένης ἠλεκτρονικῆς κατασκοπείας δέν μπόρεσε νά κάνει τίποτα γιά νά προλάβει τήν καταστροφή. Δέν συμμερίζομαι βέβαια τίς «ἄξιες» τῆς Ἀμερικανίδας πρῶν Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, τῆς κας Ὠμπράιτ, ἡ ὁποία ὅταν ρωτήθηκε ἂν ὁ θάνατος μισοῦ ἑκατομμυρίου παιδιῶν στό Ἰράκ «ἄξιζει τόν κόπο» ἀπάντησε: «Εἶναι μία δύσκολη ἐπιλογή, ἀλλά ναι, ἄξιζει τόν κόπο». Ἡ σφαγή ἀθῶων πολιτῶν δέν μοῦ φαίνεται ποτέ ἐπιθυμητή. Αὐτό ὅμως δέν μέ ἐμποδίζει νά θεωρῶ ἀπαραίτητο, μέ τήν εὐκαιρία αὐτῆς τῆς τραγωδίας, νά θέσω μερικά ἐρωτήματα.

Ἐνας Ἀμερικανός εἰρημιστής, ὁ Α.Ι. Muste, εἶχε παρατηρήσει ὅτι, σέ ὅλους τούς πολέμους, τό πρόβλημα τίθεται ἀπό τόν νικητή: πράγματι εἶχε μάθει ὅτι ἡ βία ἀποδίδει. Ὅλη ἡ μεταπολεμική ἱστορία εἰκονογραφεῖ τήν εὐστοχία αὐτῆς τῆς παρατήρησης. Στίς ΗΠΑ, τό Ὑπουργεῖο Πολέμου μετονομάστηκε σέ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης, ἐνῶ στήν πραγματικότητα κανένας ἄμεσος κίνδυνος δέν τίς ἀπειλοῦσε. Οἱ διαδοχικές ἀμερικανικές κυβερνήσεις ρίχτηκαν σέ ἐκστρατεῖες στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων καί πολιτικῶν

Μερικά ἐρωτήματα πρὸς τήν αὐτοκρατορία καί τούς ἄλλους

τοῦ Ζάν Μπρικμόν*

ἀποσταθεροποιήσεων, τέτοιες πού χρειάζεται πολύ καλή θέληση γιά νά δοῦμε σέ αὐτές μόνον μία προσπάθεια συγκράτησης τῆς ἐξάπλωσης τοῦ κομμουνισμοῦ (τί σχέση εἶχαν μέ τόν κομμουνισμό μετριοπαθεῖς ἐθνικιστικές κυβερνήσεις, ὅπως αὐτές τοῦ Γκουλάρ στή Βραζιλία, τοῦ Μοσαντέκ στό Ἰράν ἢ τοῦ Ἀρμπένζ στή Γουατεμάλα;) Ἀλλά ἄς περιοριστοῦμε στήν ἐπικαιρότητα καί ἄς προσπαθήσουμε νά δοῦμε πῶς μπορεῖ νά τήν ἀντιλαμβάνονται ἐκτός Δύσης. Καί αὐτό δέν σημαίνει νά προσπαθήσουμε νά σκεφτοῦμε μέ τούς ὄρους ἑνός ἄλλου πολιτισμοῦ ἢ μιᾶς ἄλλης θρησκείας, ἀλλά ἀπλῶς νά ἀναρωτηθοῦμε πῶς θά ἀντιδρούσαμε ἐάν βρισκόμασταν ἀπέναντι σέ ὀρισμένες καταστάσεις.

- *Τό πρωτόκολλο τοῦ Κυότο.* Οἱ ἀμερικανικές ἀντιρρήσεις δέν ἦταν βασικά ἐπιστημονικές, ἀλλά τοῦ τύπου «αὐτό βλάπτει τήν οἰκονομία μας». Πῶς ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν ἀντίδραση οἱ ἄνθρωποι πού δουλεύουν δώδεκα ὥρες τῆ μέρα γιά μισθούς πείνας;
- *Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Ντυρμπάν.* Ἡ Δύση ἀρνεῖται κάθε ἰδέα ἐπανορθώσεων γιά τή δουλεία καί τήν ἀποικιοκρατία. Ἀλλά πῶς νά μήν δεῖς ὅτι τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ λειτουργεῖ ὡς ἐπανόρθωση γιά τίς ἀντισημιτικές διώξεις, μόνο πού σέ αὐτή τήν περίπτωση οἱ Ἄραβες πληρώνουν τό τίμημα γιά τὰ ἐγκλήματα πού διέπραξαν Εὐρωπαῖοι; Καί πῶς νά μήν καταλάβεις ὅτι αὐτή ἡ μετάθεση εὐθύνῃ γίνεται ἀντιληπτή ἀπό τὰ θύματα τῆς ἀποικιοκρατίας ὡς ἐκδήλωση ρατσισμοῦ;
- *Ἡ ΠΓΔ τῆς Μακεδονίας.* Νά μία χώρα πού ἡ Δύση ὤθησε στήν ἀνεξαρτησία γιά νά ἀποδυναμώσει τή Σερβία καί τῆς ὁποίας ἡ κυβέρνηση ἀκολουθοῦσε πάντα πιστά τίς ἐντολές τῶν Δυτικῶν. Ὑφίσταται τίς ἐπιθέσεις τρομοκρατῶν πού τούς ἔχει ἐξοπλίσει τό ΝΑΤΟ καί οἱ ὁποιοί προέρχονται ἀπό ἐδάφη πού αὐτό ἐλέγχει. Πῶς τό ἀντιλαμβάνονται αὐτό οἱ ὀρ-

* Ὁ Ζάν Μπρικμόν εἶναι καθηγητής τῆς φυσικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Λουβαίν, Βέλγιο.

**Στό βαθμό πού οί σκοταδιστικές
καί φεουδαρχικές δυνάμεις
μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν
ένάντια στήν Ἀριστερά,
χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον.**

**Ἄν οί κατηγορίες πού
ἐκτοξεύτηκαν ἐνάντια σέ αὐτές
τίς δυνάμεις εἶναι βάσιμες, τότε
εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή
νά σκεφτοῦμε αὐτή τήν περιέργη
εἰρωνεία τῆς ἱστορίας.**

θόδοξοι Σλάβοι, ἰδίως μετά τήν ἐκδίωξη, κάτω ἀπό τά βλήματα τοῦ ΝΑΤΟ, τοῦ σερβικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τό Κόσοβο καί τήν ξερίζωμα ἑνός μεγάλου μέρους τῆς πολιτιστικῆς του κληρονομιάς;

- **Τό Ἀφγανιστάν.** Οἱ Ἀμερικανοί δέν δίστασαν νά ἐκπαιδεύσουν καί νά ἐξοπλίσουν τόν Μπίν Λάντεν γιά νά ἀποσταθεροποιήσουν τή Σοβιετική Ἐνωση, σύμφωνα μέ ἕνα σενάριο τοῦ Ζ. Μπρεζίνσκι, σύμβουλου τοῦ προέδρου Κάρτερ. Πόσοι ἄνθρωποι πεθαίνουν σ' αὐτό τό παιχνίδι πού ὁ Ζ. Μπρεζίνσκι ἀποκαλεῖ «ἡ μεγάλη σκακιέρα»; Καί πόσοι τρομοκράτες, στήν Ἀσία, τήν Κεντρική Ἀμερική, τά Βαλκάνια ἢ τή Μέση Ἀνατολή «ἀπολύθηκαν» ἀφοῦ ἐξυπρέτησαν τόν «ἐλεύθερο κόσμο»;
- **Τό Ἰράκ.** Ὁ πληθυσμός στραγγαλίζεται ἀπό ἕνα ἐμπάργκο πού σκότωσε χιλιάδες ἄνθρώπους οἱ ὅποιοι εἶναι καί αὐτοί, ἀκόμη καί ἂν δέν τούς δείχνει ἡ τηλεόραση, θύματα ἀνάμεσα στούς ἀμάχους. Καί ὅλα αὐτά γιατί τό Ἰράκ ἐπιχείρησε νά ἀνακτήσει πετρελαιοπηγές πού οἱ Βρετανοί εἶχαν ντέ φάκτο κατασχέσει. Ἄς τό συγκρίνουμε μέ τή μεταχείριση πού ἐπιφυλάχτηκε στό Ἰσραήλ, τό ὁποῖο κατέχει ἐντελῶς παράνομα τά ἐδάφη πού κατέκτησε τό 1967. Πιστεῖται κανεῖς πραγματικά ὅτι ἡ γενικά ἀποδεκτή στή Δύση ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία γιά ὅλα αὐτά εὐθύνεται ὁ Σαντάμ Χουσεῖν μπορεῖ νά ἐντυπωσιάσει τόν ὁποιοδήποτε στόν ἀραβο-μουσουλμανικό κόσμο;
- **Ἡ Κίνα.** Ὅταν ἕνα ἀμερικανικό κατασκοπευτικό ἀεροπλάνο καταρρίφτηκε κατά μήκος τῶν κινεζικῶν ἀκτῶν καί τό πλήρωμά του φυλακίστηκε γιά λίγο, ἡ ἀντίδραση ἦταν ἡ ἀγανάκτηση: Πῶς τολμοῦν οἱ Κινέζοι; Ἀλλά πόσα κινέζικα ἢ ἰνδικά ἀεροπλάνα ριψοκινδυνεύουν τόσο κοντά στίς ἀμερικανικές ἀκτές;
- Εἶναι πραγματικά κατεπείγουσα ἀνάγκη νά διασπαθιστοῦν

πολύτιμοι πόροι τοῦ πλανήτη, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ εὐφυΐα, γιά νά κατασκευαστεῖ μιὰ ἀντιπυραυλική ἀσπίδα πού δέν θά προστατεύει τίς ΗΠΑ ἐνάντια στίς τρομοκρατικές ἐνέργειες καί, μακροπρόθεσμα, οὔτε ἐνάντια στίς πυρηνικές ἐπιθέσεις;

Ὅλα αὐτά δέν δικαιολογοῦν τήν τρομοκρατία, θά πεῖ κάποιος. Ἔστω, ἀλλά αὐτά ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε γιατί ἡ ἀντίδραση ἔξω ἀπό τίς ΗΠΑ εἶναι συχνά συγκρατημένη: συμπάθεια γιά τά θύματα, ναι, συμπάθεια γιά τήν ἀμερικανική κυβέρνηση ἢ ὅποια προσπαθεῖ νά παίξει μέ αὐτά τά συναισθήματα γιά νά νομιμοποιήσει τίς πολιτικές της καί πού ἐτοιμάζει νά παραβιάσει γιά μιὰ ἀκόμη φορά τό διεθνές δίκαιο, ὄχι.

Ἀπό καθαρή σύμπτωση, αὐτές οἱ τρομοκρατικές ἐπιθέσεις ἐγιναν στίς 11 Σεπτεμβρίου, ἐπέτειο τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Ἀλλιέντε, πού σημαδεψε ὄχι μόνο τήν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης, τῆς κυβέρνησης τοῦ Πινοσέτ, ἀλλά ἐπίσης τήν ἀρχή τοῦ τέλους τῶν κινήσεων ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας στόν τρίτο κόσμο —σέ γενικές γραμμές, αὐτά πού βγήκαν ἀπό τή Συνδιάσκεψη τοῦ Μπαντούγγκ— τά ὅποια ἐπρόκειτο σύντομα νά ὑποκλιθοῦν ὅλα μπροστά στά προστάγματα τῶν ΗΠΑ καί τοῦ ΔΝΤ. Αὐτή ἡ σύμπτωση ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ νίκη τῆς Δύσης ἐνάντια στά ἀνεξάρτητα πολιτικά κινήματα στόν Τρίτο Κόσμο κατακτιήθηκε μέ μέσα ἐλάχιστα δημοκρατικά: ὁ Πινοσέτ, βέβαια, ἀλλά καί ὁ Σουχάρτο, ἡ δολοφονία τοῦ Λουμούμπα, οἱ τρομοκρατικοί στρατοί στήν Κεντρική Ἀμερική, καί last but not least, ἡ ὑποστήριξη τῶν «καλῶν» φονταμενταλιστῶν μουσουλμάνων στή Σαουδική Ἀραβία καί στό Ἀφγανιστάν.

Πράγματι, στό βαθμό πού οἱ σκοταδιστικές καί φεουδαρχικές δυνάμεις μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐνάντια στήν Ἀριστερά, χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον. Ἄν οἱ κατηγορίες πού ἐκτοξεύτηκαν ἐνάντια σέ αὐτές τίς δυνάμεις εἶναι βάσιμες, τότε εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νά σκεφτοῦμε αὐτή τήν περιέργη εἰρωνεία τῆς ἱστορίας.

Ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὅτι ἡ πολιτική πάλη ἐνάντια στήν καταπίεση θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ὑποχώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ σκοταδισμοῦ. Ἐδῶ καί μιὰ εἰκοσαετία παρακολουθοῦμε τήν ἀντίστροφη κίνηση: ὅσο ἡ Ἀριστερά ἔχανε ἔδαφος τόσο δυνάμωνε ὁ σκοταδισμός, καί ὄχι μόνο στό μουσουλμανικό

κό κόσμο. Και αυτό σε μεγάλο βαθμό γιατί ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός αναδείχτηκε στη μόνη δυνατή μορφή διαμαρτυρίας ενάντια σε αυτή την «κοιλιάδα των δακρύων» που είναι η Γῆ.

Στή Δύση, θά χειροκοπήσουν βέβαια τις «αύστηρές απαντήσεις» όταν θά δοθούν. Θά βρεθεί πληθώρα διανοουμένων για νά συνδέσει τις τρομοκρατικές επιθέσεις με ό,τι τους ένοχλει σε αυτό τόν κόσμο: τόν Σαντάμ Χουσεΐν, τούς Δυτικούς ειρηνιστές, τό άπελευθερωτικό κίνημα τών Παλαιστινίων και, μιά και είμαστε εδώ, τό κίνημα «ενάντια στην παγκοσμιοποίηση». Θά κατασκευαστούν ακόμη περισσότερα κατασκοπευτικά δίκτυα. Θά ελέγχονται καλύτερα οι πολίτες, θά διηγηθούν διδακτικές ιστορίες για τόν άγώνα ανάμεσα στό Καλό και στό Κακό και για τούς κακούς που μās επιτίθενται γιατί δέν αγαπούν ούτε τή δημοκρατία ούτε τήν άπελευθέρωση τών γυναικών ούτε τόν πολιτισμικό πλουραλισμό. Θά εξηγήσουν ότι αυτή ή βαρβαρότητα μās είναι ξένη: πράγματι, προτιμάμε νά βομβαρδίζουμε από ψηλά ή νά σιγοψήγουμε τούς ανθρώπους μέσω εμπάργκο. Άλλά όλα αυτά δέν θά λύσουν κανένα πρόβλημα κατά βάθος. Η τρομοκρατία φυτρώνει σε ένα εύφορο για εξέγερση έδαφος που είναι και αυτή ή ίδια καρπός τής άδικίας του κόσμου.

Φοβόμαστε ότι αυτές οι τρομοκρατικές επιθέσεις έχουν τουλάχιστον δύο άμεσες άρνητικές πολιτικές συνέπειες: άφενός, ο άμερικανικός πληθυσμός, που χαρακτηρίζεται στην μεγάλη πλειοψηφία του από έναν άνησυχητικό έθνικισμό, υπάρχει κίνδυνος νά συσπειρωθεί «γύρω από τή σημαία», όπως λέ-

Ο άμερικανικός πληθυσμός, που χαρακτηρίζεται στην μεγάλη πλειοψηφία του από έναν άνησυχητικό έθνικισμό, υπάρχει κίνδυνος νά συσπειρωθεί «γύρω από τή σημαία», όπως λένε, και νά στηρίξει τήν πολιτική τής κυβέρνησής του, όσο βάρβαρη κι άν είναι.

νε, και νά στηρίξει τήν πολιτική τής κυβέρνησής του, όσο βάρβαρη κι άν είναι. Θά θελήσει, περισσότερο από ποτέ, «νά διαφυλάξει τόν τρόπο ζωής του», χωρίς νά αναρωτηθεί τί κοστίζει αυτό στον υπόλοιπο πλανήτη. Τά δειλά κινήματα έτεροδοξίας που είδαν τό φως μετά τό Σηάτλ άναμφίβολα θά περιθωριοποιηθούν, άν δέν ποινικοποιηθούν. Άφετέρου, έκατομμύρια άνθρωποι νικημένοι, ταπεινωμένοι και άφανισμένοι από τής ΗΠΑ σε όλο τόν κόσμο θά έχουν τήν τάση νά δούν στην τρομοκρατία τό μόνο όπλο που μπορεί πραγματικά νά κτυπήσει τήν αυτοκρατορία.

Νά γιατί ο πολιτικός —και όχι τρομοκρατικός— άγώνας ενάντια τήν πολιτιστική, οικονομική και κυρίως στρατιωτική κυριαρχία μās ελάχιστης μειοψηφίας του ανθρώπινου είδους πάνω στην τεράστια πλειοψηφία είναι περισσότερο από ποτέ άναγκαίος.

Ο σχεδιασμός [τῆς επίθεσης] βασιζόταν στό νά καταληφθοῦν πολλά ἀεροπλάνα τῆς γραμμῆς μέσα σέ μισή ὥρα. Ἐπρεπε νά πετάξουν ἀπό τά δυτικά στά ἀνατολικά ὥστε νά ἔχουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερα καύσιμα. Τό πρῶτο θά χτυποῦσε τόν βόρειο Πύργο τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θά ἔφτανε στό κορυφαῖο τῆς σημείο. Μετά ἀπό ἕνα διάστημα δεκαπέντε λεπτῶν θά ἔπρεπε νά ἀκολουθήσει τό δεύτερο χτύπημα ὥστε νά μαζευτεῖ ὁ κόσμος, σέ ὅλο τόν πλανήτη, μπροστά στίς ὀθόνες τῆς τηλεόρασης. Τή στιγμή πού ἐξασφαλίστηκε ἡ παγκόσμια προσοχή ἡ νεαρή Ἀμερική γέρασε ξαφνικά (...). Ὡστόσο καμιά ὀραματική ιδιοφυΐα τοῦ κινηματογράφου δέν μποροῦσε νά ἐλπίζει ὅτι θά πετύχαινε αὐτή τή διπλή κατάρρευση πού τό μέγεθος τῶν Πύργων πρόσφερε σέ ἀργό ρυθμό. Ἡ κατάρρευση ἑνός οἰκοδομήματος ἀπό μπετόν καί σίδηρο μετατρέποταν σέ ἀξέχαστη μεταφορά. Ἡ στιγμή αὐτή ἦταν ἡ ἀποθέωση τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς – ἐποχή τῶν εἰκόνων καί τῶν προσλήψεών τους. Ὁ ἄνεμος ἐπίσης ἦταν εὐνοϊκός: σέ λίγες ὥρες τό Μανχάταν φαινόταν σά νά εἶχε δεχτεῖ μιά βόμβα δέκα μεγατόνων. (...)

Υπάρχει ἐπίσης ὁ κίνδυνος πού ἀντιπροσωπεύουν τά πυρηνικά ἐργοστάσια, ἀνενεργά αὐτήν τή στιγμή στίς ΗΠΑ (ἀλλά ἀκόμη κανένα δέν ἀποενεργοποιήθηκε). Ἐπιθέσεις τοῦ ἴδιου τύπου, σέ τέτοιους στόχους, θά μποροῦσαν νά μετατρέψουν τεράστιες περιοχές σέ μολυσμένα νεκροταφεῖα ἀπό τό πλουτόνιο καί ἐπί χιλιάδες χρόνια. Υπάρχει ἐπίσης ἡ σχεδόν ἀνεπρόφικτη ἀπειλή τῶν τρομοκρατικῶν πυρηνικῶν ὄπλων, πού ἴσως θά κατευθυνθοῦν ἐναντίον κάποιου πυρηνικοῦ ἐργοστασίου. Ὁ Μπους καί οἱ σύμβουλοί του ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά μὴν δρῶσονται στό ὕψος τῆς κρισιμότητάς μιάς ἐννοίας: ἡ φρίκη τῆς Τρίτης, παρά τήν ἀπέραντη κακοβουλία τῆς, δέν ἦταν παρά μιά ἀρχή. Βρισκόμαστε ἀκόμη στόν πρῶτο κύκλο.

Οἱ Ἀμερικανοί θά εἶναι τρομερά δύσκολο καί ὀδυνηρό νά ἀποδεχθοῦν τήν ἰδέα ὅτι προκαλοῦν τό μῖσος παντοῦ, ἕνα μῖσος ὀρατό. Πόσοι ξέρουν γιά παράδειγμα ὅτι ἡ κυβέρνησή τους ἔχει ἐκμηδενίσει τό 5% τουλάχιστον τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἰράκ; Πόσοι μποροῦν νά ἀναγάγουν αὐτό τό ποσοστό σέ ποσοστό ἐπί τοῦ ἀμερικανικοῦ πληθυσμοῦ (καί νά φτάσουν στά 14 ἑκατ.); Πολλές ἐθνικές ιδιομορφίες – ἡ ἐμπιστοσύνη στό ἔδαφος, ἕνας πατριωτισμός πῶς φλογερὸς ἀπ' ὅ,τι στήν Εὐρώπη, μιά τονισμένη ἀδιαφορία γιά τή γεωγραφία – δημιούργησαν ἔλλειψη συμπάθειας πρὸς τά δεινά τῶν μακρινῶν λαῶν. (...)

Τό νά λείει κανεῖς ὅτι οἱ ἐπιθέσεις ἦταν «ἀνανδρες» δέν χρησιμεύει σέ τίποτε. Ὁ τρόμος ἀπλώνει πάντοτε τίς ρίζες του μέσα στήν ὑστερία καί τήν ψυχωσική ἀνασφάλεια. Ὡστόσο πρέπει νά γνωρίζουμε τούς ἐχθρούς μας. Οἱ πυροσβέστες δέν φοβήθηκαν νά πεθάνουν γιά μιά ἰδέα. Οἱ καμικάζι ἀνήκουν σέ ἄλλη νοητική κατηγορία ἀπό μᾶς καί ἡ ἀποτελεσματικότητά τους στόν ἀγῶνα δέν ἔχει τό ἰσοδύναμό της στή δική μας πλευρά. Προφανῶς δέν ἔχουν παρά περιφρόνηση γιά τή ζωή. Μέ τόν ἴδιο τρόπο περιφρονοῦν καί τό θάνατο. Στόχος τους ἦταν νά βασανίσουν δεκάδες χιλιάδες ἄτομα καί νά τρομοκρατήσουν

* Ὁ Martin Amis εἶναι Ἄγγλος συγγραφέας καί δοκιμογράφος.

Ἡ ὀδύνη, ἡ ντροπή, ὁ φόβος

τοῦ Μάρτιν Ἐιμς*

ἐκατομύρια ἄλλα. Τό πέτυχαν. Ἡ θερμοκρασία τοῦ φόβου ἀνέβηκε μέχρι τό σημείο νά μετατραπῆ σέ πυρετό: Τό «βουητό τοῦ κόσμου», σύμφωνα μέ τήν ἐκφραση τοῦ μυθιστορηματογράφου Ντόν Ντελίλο, ἔγινε ἐπίσης ἀκροάσιμος. Ὡστόσο ἡ κληρονομιά πού θά διαρκέσει περισσότερο ἀφορᾷ ἕνα μέλλον πῶς μακρινό ὅπως καί ἡ ἐξαφάνιση μᾶς αὐταπάτης γιά ὅσους ἀγαπάμε, ἰδίως τά παιδιά μας. (...)

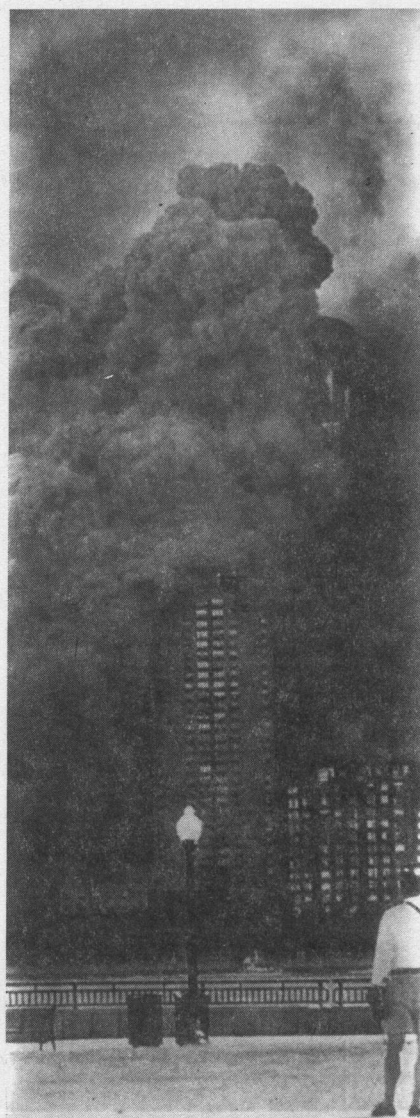
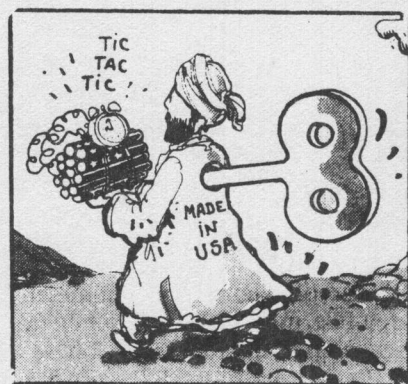
Πῶς κριτικό, καί ἀκόμη μιά φορά πῶς ὀδυνηρό, εἶναι τό «ἐγώ» τῶν Ἀμερικανῶν πού ἄγγιξε ἕνα βαθμό σχεδόν ταυτολογικό καθώς βεβαιώνουν ὅτι ἔχουν πάντα δίκιο καί ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τό καλό: οἱ Ἀμερικανοί, λένε, εἶναι καλοί καί ἔχουν δίκιο ἀπλῶς διότι εἶναι Ἀμερικανοί. Ἐναντι τῶν Ἀμερι-

Τό «ἐγώ» τῶν Ἀμερικανῶν ἄγγιξε ἕνα βαθμό σχεδόν ταυτολογικό καθώς βεβαιώνουν ὅτι ἔχουν πάντα δίκιο καί ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τό καλό: οἱ Ἀμερικανοί, λένε, εἶναι καλοί καί ἔχουν δίκιο ἀπλῶς διότι εἶναι Ἀμερικανοί.

κανῶν ὀφείλουμε ὄχι μόνο νά ἐπαναστατικοποιήσουμε τόν τρόπο τῆς σκέψης μας ἀλλά ἐπίσης νά προσαρμόσουμε τόν ἐθνικό μας χαρακτήρα: προσπάθεια πού, ἴσως, θά χρειασθεῖ μιά γενιά.

Παραδόξως ὁ κόσμος φαίνεται αἰφνιδίως διπολικός. Ἡ Δύση ξαναβρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ ἓνα σύστημα ἰρασιοναλιστικό, θεοκρατικό/ἰδεοκρατικό πού ἀντιτίθεται μέ τρόπο ὀλοκληρωτικό στήν ἴδια τήν ὑπαρξή της. Ὁ παλαιός ἐχθρός ἦταν μιά ὑπερδύναμη ὁ νέος δέν εἶναι κἀν κράτος. Ἡ ΕΣΣΔ καταστράφηκε ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιφάσεων της καί τῶν ἀνωμαλιῶν της. Ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ ὅτι «ὁ σοσιαλισμός δέν ὑπάρχει, κι ὅτι τόν κατασκεύασε ἡ ΕΣΣΔ», σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ ἱστορικοῦ Μάρτιν Μάλια. Ταυτόχρονα ὁμοῦς ὁ σοσιαλισμός ἦταν μιά μοντερνιστική ἐμπειρία, μελλοντολογικῆς τάξεως ἐνῶ οἱ φονταμενταλιστές ὀπισθοδρομοῦν σέ μιά ἱστορική φάση πού πάει πρὸς τόν Μεσαίωνα. Θά χρειαστεῖ νά γίνουμε μάρτυρες μιᾶς Ἀναγέννησης, μιᾶς Μεταρρύθμισης καί, στή συνέχεια, ἐνός Διαφωτισμοῦ. Δέν θά τό κάνουμε.

Τί νά κάνουμε; Ἡ βία εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἡ κάθαρση εἶναι ἀναγκαία γιά τήν Ἀμερική. Μᾶς μένει νά ἐλπίζουμε ὅτι δέν θά ἐνδώσει στήν κλιμάκωση. Ἡ ἀπάντηση πρέπει νά στηρίζεται στήν ἔκπληξη. Οὐτοπικό παράδειγμα: ὁ ἀφγανικός λαός, αἰμόφυρτος καί ριγμένος στήν ἀγνοια, ἐμφοβος καθώς περιμένει ἓναν χειμῶνα πείνας, δέν θά ἔπρεπε νά βομβαρδιστεῖ μέ πυραύλους: Ἄς βομβαρδιστεῖ μέ δέματα τροφίμων, στά ὁποῖα νά ἀναγράφεται καθαρά: «προ-δάνειο τῶν ΗΠΑ». (...) Ἀντίθετα ὁ τρόμος πού ἔρχεται ἀπό ψηλά τροφοδοτεῖ τήν πηγὴ τῆς τρομοκρατίας πού ἔρχεται ἀπό κάτω: τραύματα χωρίς γιατρού. Εἶναι ὁ γνωστός κύκλος, πού περιγράφει τόσο καλά τό θέμα καί ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Β. Νάιπαλ «Πές μου ποιόν νά σκοτώσω;» Ἡ πῶς εὐκαταία μοῖρα μας, ὡς κάτοικοι τοῦ ἴδιου πλανήτη, εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὀνομαζόμενης «συνείδησης τοῦ εἶδους» – κἀτι πού ὑπερβαίνει τοὺς ἐθνικισμούς, τά στρατόπεδα, τίς θρησκείες, τίς ἐθνότητες. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐβδομάδας ἀπίστευτης ἀλόγωσης δοκίμασα νά βάλω σέ ἐφαρμογή αὐτή τήν εὐαισθησία κι αὐτή τὴ συνείδηση. Σκεφτόμενος τά θύματα, τοὺς δράστες, αἰσθάνθηκα τήν ὀδύνη τοῦ εἶδους, ὕστερα τήν ντροπή τοῦ εἶδους καί τέλος τό φόβο τοῦ εἶδους.

Οι κίνδυνοι του άξονα Ίσλαμαμπάντ-Καμπούλ

του Ταρίκ Άλη*

Πρίν μερικά χρόνια, σέ ένα ταξίδι μου στό Πακιστάν, μιλούσα μέ ένα παλαιό στρατηγό του στρατού των ισλαμικών ομάδων της περιοχής. Τόν ερώτησα γιατί αυτοί οι άνθρωποι, πού είχαν εύχαρίστως δεχτεί χρήματα και όπλα από τίς ΗΠΑ σέ όλη τήν διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, έγιναν ξαφνικά αντιαμερικανοί. Μου εξήγησε ότι δέν ήταν οι μόνοι. Πολλοί Πακιστανοί αξιωματικοί, πού είχαν υπηρετήσει πιστά τίς ΗΠΑ από τό 1951, αισθάνθηκαν ταπεινωμένοι από τήν άδιαφορία της Ουάσιγκτον. «Τό Πακιστάν», μου έλεγε, «ήταν τό προφυλακτικό πού οι Άμερικανοί είχαν ανάγκη γιά νά εισδύσουν στό Άφγανιστάν. Έμεις παίξαμε τό ρόλο μας και αυτοί εκτίμησαν ότι μπορούσαν νά μās ξεφορτωθούν ρίχνοντάς μας στίς τουαλέτες».

Τώρα έρχονται νά ξαναψαρέψουν τό παλιό προφυλακτικό, αλλά μπορεί άκόμη νά χρησιμεύσει; Όσοσο ό στρατηγός Μουσαράφ (πρόεδρος του Πακιστάν) όφείλει νά φανεί πολύ προσεκτικός. Μιά υπερεπιστράτευση στό πλευρό των Άμερικανών θά μπορούσε νά όδηγήσει σέ έμφύλιο πόλεμο και νά διασπάσει τίς ένοπλες δυνάμεις της χώρας. Πολλά πράγματα άλλαξαν σέ είκοσι χρόνια, αλλά ή ειρωνεία της ιστορίας συνεχίζεται ωραιότατα.

Στό ίδιο τό Πακιστάν, ό ισλαμισμός άντλοΰσε τή δύναμή του από τήν ύποστήριξη του κράτους παρά από τή λαϊκή πλαισίωση. Η άνοδος του θρησκευτικού φονταμενταλισμού είναι ή κληρονομιά πού άφησε ένας προηγούμενος στρατιωτικός δικτάτορας, ό στρατηγός Ζία-Οΰλ-Χάκ πού είχε ύποστηριχτεί σθενερά από τήν Ουάσιγκτον και τό Λονδίνο στή διάρκεια των δώδεκα έτών πού κατείχε τήν εξουσία. Στή διάρκεια της διακυβέρ-

* Ο Ταρίκ Άλη είναι συγγραφέας και σκηνοθέτης, διπλής ύπηκοότητας: βρετανικής και πακιστανικής. Καλός γνώστης των προβλημάτων της περιοχής, αναλύει εδώ τους δεσμούς πού ενώνουν τό Πακιστάν μέ τους Τάλιμπαν της Καμπούλ.

** Ουαχαβίτες, ισλαμική αίρεση πού δέν αποδέχεται τά «χαντίς» (παραδόσεις γιά τή ζωή του Προφήτη. Πιστεύουν μόνον στό Κοράνι).

νησίς του (1977-1989) οργανώθηκε στή χώρα ένα δίκτυο μεντρεσέδων (κορανικών σχολείων) πού δημιούργησε τό σαουδαραβικό καθεστώς. Τά παιδιά, πού στή συνέχεια αποστέλλονταν στό Άφγανιστάν ως μουζαχεντίν, μάθαιναν στό σχολεία αυτά νά έξορκίζουν τήν άμφιβολία. Η μόνη άλήθεια ήταν ή θεία άλήθεια. Όποιος έξεγειρόταν εναντίον του ιμάμη επαναστατούσε ενάντια στόν Άλλάχ. Ό μεντρεσές είχε έναν και μοναδικό σκοπό: νά κατασκευάζει ξεριζωμένους φανατικούς στό όνομα ενός άπαίσιου ισλαμικού κοσμοπολιτισμού. Τά πρώτα σχολικά βιβλία δίδασκαν ότι τό γράμμα της γραφής οϋρντού «τζήμ» σήμαινε τζιχάντ (ιερός πόλεμος), «τάυ» σήμαινε τόπ (ιερός κανόνας), «καάφ» σήμαινε καλαζνίκοφ, «χάν» ήταν τό αίμα. Δυόμιση χιλιάδες μεντρεσέδες έδιναν μιά σοδειά διακοσιών είκοσι πέντε χιλιάδων φανατικών, έτοιμων νά σκοτώσουν και νά πεθάνουν γιά τήν πίστη τους όταν οι θρησκευτικοί άρχηγοί τους θά τό ζητούσαν. Σταλμένοι από τήν άλλη πλευρά των συνόρων έξωθήθηκαν σέ πόλεμο εναντίον άλλων μουσουλμάνων πού τους έλεγαν ότι δέν ήταν πραγματικοί μουσουλμάνοι.

Η πίστη των Τάλιμπαν είναι υπερεκταριστική και έμπνέεται από τό κίνημα των Ουαχαβιτών** πού κυβερνά τή Σαουδική Άραβία. Η άυστηρότητα των Άφγανών μουλάδων έχει καταδικαστεί από τό σουνιτικό κλήρο του τζαμιού Άλ-Άζχάρ του Καΐρου και από τους σίτες θεολόγους της πόλης Κόμ. Τή χαρακτήρισαν άίσχος του Προφήτη. Όσοσο οι Τάλιμπαν δέν θά μπορούσαν νά πάρουν τήν Καμπούλ μόνο μέ τον θρησκευτικό ζηλωτισμό. Τους έξόπλισε και τους διοίκησε ό στρατός «έθελοντών» του Πακιστάν. Αν τό Ίσλαμαμπάντ έπαρνε τήν άπόφαση νά τελειώνει μαζί τους οι Τάλιμπαν θά εκθρονίζονταν, όχι όμως χωρίς σοβαρά προβλήματα. Η νίκη στην Καμπούλ άποτελεί τό μόνο θρίαμβο του στρατού του Πακιστάν.

Άκόμη και σήμερα ό Άμερικανός πρώην ύπουργός Ζμπίγκνιεφ Μπρεζίνσκι ύποστηρίζει ότι: «Τί ήταν πιο σημαντικό από τήν άποψη της ιστορίας; Οι Τάλιμπαν ή ή πτώση της σοβιετικής αυτοκρατορίας; Μερικοί έξημένοι μουσουλμάνοι ή ή άπελευθέρωση της Κεντρικής Εϋρώπης και ό τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου;».

Τό Ίσλαμαμπάντ θά κάνει τά πάντα γιά νά άποφύγει μιά στρατιωτική έκστρατεία στό Άφγανιστάν. Κατ' άρχάς, βρίσκονται ήδη στήν Καμπούλ, στό Βάγκραμ και σέ άλλα

μέρη στρατιῶτες, πιλότοι καί Πακιστανοί αξιωματικοί. Ποιές διαταγές θά τούς δοθοῦν αὐτήν τή φορά; Καί θά ὑπακούσουν τάχα σ' αὐτές; Πιό πιθανό μοιάζει ὁ Οὐσάμα Μπίν Λάντεν νά θυσιαστῆ χάρη τοῦ ἀνώτερου συμφέροντος τῆς χώρας καί νά δοθεῖ, νεκρός ἢ ζωντανός, στό παλαιό του ἀφεντικό τῆς Οὐσάιγκτον. Ἀρκεῖ ὅμως αὐτό;

Ἡ μόνη πραγματική λύση εἶναι πολιτική. Ἀπαιτεῖ νά ξεπεραστοῦν οἱ αἰτίες τῆς δυσαρρέσκειας. Εἶναι ἡ ἀπελπισία πού ἐκτρέφει τόν φανατισμό, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν Ἀμερικανῶν στή Μέση Ἀνατολή καί ἄλλου. Ἡ ὀρθόδοξη καζουϊστική τῶν πιστῶν γιά ὅλες τίς δουλειές, σχολιαστῶν καί ἀυλικῶν τοῦ καθεστώτος τῆς Οὐσάιγκτον ἔχει ἕνα σύμβολο, τόν προσωπικό σύμβουλο τοῦ Τόνυ Μπλέρ γιά τίς ἐξωτερικές ὑποθέσεις, τόν παλαιό διπλωμάτη Ρόμπερτ Κοῦπερ (Robert Cooper) πού γράφει ἀνοιχτά: «Πρέπει νά συνηθίσουμε στήν ἰδέα τῶν δύο μέτρων καί δύο σταθμῶν».

Κάτω ἀπ' αὐτήν τή διακήρυξη κρύβεται τό ἐξῆς δίδαγμα: θά τιμωροῦμε τά ἐγκλήματα τῶν ἐχθρῶν μας καί θά ἀνταμείβουμε τά ἐγκλήματα τῶν φίλων μας. Κάτι τέτοιο δέν εἶναι προτιμότερο ἀπό τή γενική ἀτιμωρησία;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: «Ἡ τιμωρία μέ αὐτούς τούς ὅρους δέν περιορίζει τό ἐγκλημα ἀλλά τό ὑποθάλλει ἐκ μέρους ἐκείνων πού τήν ἐπιβάλλουν. Οἱ πόλεμοι τοῦ Κόλπου καί τῶν Βαλκανίων ὑπῆρξαν παραδείγματα ἀνοιχτῶν ἐπιταγῶν πού δόθηκαν γιά νά ἀσκηθεῖ μιά ἐπιλεκτική ἐπιτήρηση. Τό Ἰσραήλ μπορεῖ νά ἀψηφᾷ τίς ἀποφάσεις τοῦ ΟΗΕ, οἱ Ἰνδίες πού ἀσκοῦν τήν τυραννία τους στό Κασμίρ, ἡ Ρωσία νά καταστρέφει τό Γκρόζνυ, ἀλλά εἶναι τό Ἰράκ πού καλεῖται νά πληρώσει καί οἱ Παλαιστίνιοι νά ὑποφέρουν.

Καί ὁ Κοῦπερ συνεχίζει τίς συμβουλές του

**Ἐδῶ καί ἐξήντα, καί παραπάνω,
χρόνια οἱ ΗΠΑ ἀνέτρεψαν
δημοκρατικές κυβερνήσεις,
βομβάρδισαν χώρες σέ τρεῖς ἡπείρους,
χρησιμοποίησαν τήν ἀτομική βόμβα
ἐναντία σέ ἀμάχους Γιαπωνέζους,
χωρίς ποτέ νά μάθουν τί αἰσθάνεται
κανεῖς ὅταν οἱ δικές του πόλεις
γίνονται στόχοι ἐπίθεσης.**

στά μεταμοντέρνα κράτη: «Ἄς δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις στίς προ-μοντέρνες κοινωνίες ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὑπαρξης τῶν μεταμοντέρνων. Οἱ ἐνέργειες αὐτές δέν ρυθμίζουν ἴσως τά προβλήματα, ἀλλά μποροῦν νά σώσουν τίς συνειδήσεις. Δέν εἶναι ἄλλωστε, ἀναγκαστικά, ὅ,τι τό χειρότερο ὑπάρχει». Πηγαίνετε τώρα νά ἐξηγήσετε αὐτά στούς ἐπιζῶντες τῆς Νέας Ὑόρκης καί τῆς Οὐσάιγκτον. Οἱ ΗΠΑ βγαίνουν ἀπ' τά νερά τους, οἱ ἰδεολόγοι τους μιλοῦν γιά ἐπίθεση κατά τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά τί εἶδους πολιτισμός εἶναι αὐτός πού σκέφτεται μέ ὄρους αἱματηρῆς ἀντεκδίκησης;

Ἐδῶ καί ἐξήντα, καί παραπάνω, χρόνια οἱ ΗΠΑ ἀνέτρεψαν δημοκρατικές κυβερνήσεις, βομβάρδισαν χώρες σέ τρεῖς ἡπείρους, χρησιμοποίησαν τήν ἀτομική βόμβα ἐναντία σέ ἀμάχους Γιαπωνέζους, χωρίς ποτέ νά μάθουν τί αἰσθάνεται κανεῖς ὅταν οἱ δικές του πόλεις γίνονται στόχοι ἐπίθεσης. Τώρα τό ἔμαθαν. Στά θύματα τῆς τρομοκρατικῆς ἐπίθεσης καί στίς οἰκογένειές τους μποροῦμε νά ἐκφράσουμε τή βαθιά μας συμπάθεια, ὅπως τήν ἐκφράζουμε ἐπίσης πρὸς ἐκείνους πού διατέλεσαν θύματα τῆς ἀμερικανικῆς κυβέρνησης. Ἀλλά νά δεχτοῦμε, κατά κάποιον τρόπο, ὅτι ἡ ζωὴ ἐνός Ἀμερικανοῦ ἔχει περισσότερη ἀξία ἀπό τή ζωὴ ἐνός ἀνθρώπου τῆς Ρουάντα, τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἐνός Βιετναμέζου, ἐνός Κορεάτη, ἐνός Γιαπωνέζου ἢ Παλαιστίνιου, αὐτό εἶναι ἀνεπίτρεπτο.

Ἡ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ καί τό εὐθραυστο τῶν ΗΠΑ

τοῦ Πῶλ Κένεντυ*

Στίς 8.45', Τρίτη 11 Σεπτεμβρίου 2001 –κι ὄχι τήν πρῶτη μέρα τοῦ ἔτους 2000– ἡ Ἀμερική μπήκε μέ τά μπουβνια στόν 21ο αἰῶνα. Οἱ ἑορτές γιά τό millenium στό Times Square τῆς Ν. Ὑόρκης δέν ἦταν παρά ἐφήμερες ἐκδηλώσεις.

Ἀντίθετα ἡ καταστροφή τῶν Διδύμων Πύργων, μόλις λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, ἦταν γεγονός ἐπικό καί ἐγκυμονεῖ μετασηματισμούς. Πρὶν λίγο καιρό οἱ Ἀμερικανοὶ μπορούσαν νά καυχῶνται γιά τό λαμπρό πεπρωμένο τοῦ ἔθνους τους, γιά τή γεωγραφική τους θέση καί τόν ὑλικό τους πλοῦτο, τά τεχνολογικά τους ἐπιτεύγματα, τό μοναδικό βάρος τοῦ στρατοῦ τους: τόσα καί τέτοια στοιχεία, συνδυαζόμενα, ἔκαναν τίς ΗΠΑ τήν πῶς ἰσχυρή καί πῶς σημαντική δύναμη πού γνώρισε ποτέ ὁ κόσμος ἀπό τήν ἐποχή τῆς αὐτοκρατορικής Ρώμης. Ἡ Σοβιετική Ἐνωση εἶχε καταρρεύσει καί ἡ Ρωσία πού τή διαδέχτηκε μαράζωνε. Ἡ γαπωνέζικη «πρόκληση» εἶχε παρέλθει. Ὁ κόσμος υιοθετοῦσε τόν ἀμερικάνικου τύπου καπιταλισμό, τό Διαδίκτυο, τό Μ.Τ.Β. καί τίς προσδοκίες τῆς Οὐάλ Στρήτ. Ὁ 21ος αἰῶνας θά ἦταν ἀμερικανικός, ὅπως τό διατράνωνε ἓνα αἰσιόδοξο βιβλίο, δέκα χρόνια νωρίτερα.**

Ἡ αἰσιοδοξία αὐτή ἐξατμίσθηκε μέσα στους καπνοῦς πού ἔδγαιναν ἀπό τό κατεστραμμένο Πεντάγωνο καί ἀπό τά ἐρείπια τῶν Διδύμων Πύργων. Εἶναι πολύ πιθανό στό ἄμεσο μέλλον νά ἐπανέλθει ἐκείνη ἡ ἐμπιστοσύνη. Ἴσως ὅμως καί νά μὴν ἐπανέλθει ποτέ.

Μόλις οἱ τηλεοράσεις παρουσίαζαν στίς ὀθόνες τους τίς ἀποσβολωτικές εἰκόνες τοῦ δεύτερου ἀεροπλάνου πού ριχνόταν καταπάνω στόν νότιο Πύργο, ὁ νοῦς τῶν Ἀμερικανῶν πῆγε ἀμέσως στό Πέρλ Χάρμπορ, μιᾶ ἄλλη αἰφνίδια ἐπίθεση πρὶν 60

χρόνια πού ἔδγαλε τό ἀμερικανικό ἔθνος ἀπό τήν αὐτοϊκανοποίησή του, ἀπό τήν αἴσθηση ἀθωότητας καί ἀσφάλειας. Ἀλλά ἡ ἀναλογία μέ τό Πέρλ Χάρμπορ δέν χρησιμεύει παρά μόνο σάν ἓνα εἶδος ἀντίθεσης μ' αὐτό πού συνέβη τήν προηγούμενη ἐβδομάδα. Γιατί, ἂν οἱ Ἀμερικανοὶ συγκλονίστηκαν πρὶν ἀπό 60 χρόνια, ἡ πολιτική ἀπάντηση σ' ἐκείνη τήν προδοτική ἐπίθεση ἦταν ἀφ' ἐνός προφανῆς καί ἀφ' ἑτέρου ἐφικτή.

Τότε ἡ στρατιωτική ἀεροπορία ἐνός κυρίαρχου κράτους, τῆς Ἰαπωνίας, εἶχε χτυπήσει τίς ἀμερικανικές ἀεροπορικές καί ναυτικές δυνάμεις. Σέ ἀπάντηση, οἱ ΗΠΑ ἐξάπελυσαν μιᾶ ἐπιχείρηση κατ' οὐσίαν στρατιωτική, χερσαία, θαλάσσια καί ἐναέρια, γιά νά κατανικηθεῖ ἓνας ἀναγνωρίσιμος ἀντίπαλος. Καί καθὼς τό ἀμερικανικό ἀκαθάριστο ἐθνικό προϊόν ἦταν περίπου δέκα φορές μεγαλύτερο ἀπό ἐκείνο τῆς Ἰαπωνίας, τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἄνισου ἀγῶνα ἦταν προβλέψιμο. Μιᾶ ὀργισμένη Ἀμερική, ὀλοκληρωτικά ἐπιστρατευμένη, χτύπησε ἓναν ὑπολο ἐχθρό καί κατήγαγε νίκη ὀλοκληρωτική.

Προφανῶς οἱ Ἀμερικανοὶ πολίτες προσδοκοῦν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα μετά τή μαύρη Τρίτη τῆς 11ης Σεπτεμβρίου. Ἐμπορευόμενοι καί μικροϊδιοκτῆτες σέ ὅλες τίς ἀμερικανικές πόλεις ἀνήρτησαν ἀφίσιες ἀπαιτώντας ἀπό τόν Τζ. Μπούς: «Κύριε Πρόεδρε, βομβαρδίστε τους ΤΩΡΑ». Ἐδῶ ἀκριβῶς σταματᾶ ἡ ὁμοιότητα μέ τό Πέρλ Χάρμπορ. Διότι αὐτὴν τή φορά ἡ Ἀμερική δέν βομβαρδίστηκε ἀπό τή στρατιωτική ἀεροπορία κάποιου ἄλλου κράτους, ἀλλά ἀπό δικὰ τῆς ἀεροπλάνου τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας, θύματα ἀεροπειρατίας. Ἐνας διαβολικός συμβολισμός θέλησε τά ἀεροπλάνου αὐτὰ νά εἶναι τῆς American Airlines καί τῆς United Airlines: δύο ἀμερικανικές ἐταιρεῖες, οἱ πῶς σημαντικές καί οἱ πῶς γνωστές.

Τίς ἐπιθέσεις ὀργάνωσαν τρομοκράτες ἀπίστευτα καλοοργανωμένοι πού ἐκμεταλλεύτηκαν ἀκριβῶς τά ἰσχυρὰ στοιχεία τῆς Ἀμερικῆς –τεχνολογία, ἀνοικτὴ κοινωνία, ἀεροπορικές γραμμές εὐκόλα προσβάσιμες στόν καθένα, ἀκόμη καί τά τηλεοπτικά δίκτυα– γιά νά σπείρουν τόν τρόμο καί τή σύγχυση. Ὅμως ἐτοῦτος ὁ ἐχθρὸς κρατιέται στή σιὰ, στό περιθώριο, δύσκολα ταυτίζεται, καί οἱ οἴγουρα δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐξουδετερωθεῖ.

Πρὶν μερικές ἐβδομάδες ἔκανα κάποιους ὑπολογισμούς πάνω στήν «ἰσχύ» τῶν ΗΠΑ, ἔτσι ὅπως μπορούν νά τή μετρήσουν τά κριτήρια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Προέκυ-

* Ὁ Paul Kennedy εἶναι καθηγητὴς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Γέηλ τῶν ΗΠΑ, εἰδικὸς στὰ προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς στρατηγικῆς, τῆς διπλωματίας καί τῶν διεθνῶν σχέσεων.

** Ὑπαισιότητα γιά τό «τέλος τῆς ἱστορίας» τοῦ Φράνσις Φουκωγιάμα.

πτε ἀπ' αὐτές τίς μετρήσεις μου μιά συντριπτική ἀνωτερότητα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἔθνους ἐναντι ὅλων τῶν πιθανῶν ἀνταγωνιστῶν του στόν κόσμο ὁλόκληρο.

Βεβαίως οἱ ΗΠΑ δέν ἀντιπροσωπεύουν παρά τό 4,5% τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ, ἀλλά ἡ δημογραφία, μόνη της, σπάνια παρέχει καλές ἐνδείξεις γιά συγκρίσεις. Ἡ χώρα ἐξασφαλίζει περίπου τό 30% τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, ποσοστό πού αὐξήθηκε τελευταία λόγω τῆς παραλυσίας τῆς ρωσικῆς οἰκονομίας καί τῆς ὕφεσης τῆς ἰαπωνικῆς. Πιο σημαντική ἀκόμη εἶναι ἡ κυριαρχία στό στρατιωτικό ἐπίπεδο. Τόν περασμένο χρόνο τό 36% ὅλων τῶν δαπανῶν τοῦ πλανήτη στόν τομέα αὐτό ἀνῆκε στό Πεντάγωνο. Οἱ τεχνολογικοί δείκτες τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς ἐκπαίδευσης τονίζουν ἀκόμη περισσότερο τήν ἀμερικανική πρωτοκαθεδρία. Ἡ συμμετοχή της στό Διαδίκτυο εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 40%, ἐνῶ στά βραβεῖα Νόμπελ (ἀπό τό 1975 ἕως τό 2000) 70%.

Ἡ παράθεση αὐτῶν τῶν στοιχείων πού καταδεικνύουν τή δύναμη τῆς χώρας κινδυνεύει νά καταλήξει σέ μιά τρομερή πλάνη. Βεβαίως ἡ Ἀμερική εἶναι ὁ κολοσσός τῆς σύγχρονης ἐποχῆς πού μέ τά ἀεροπλάνα της, μέ τά συστήματα ἐπικοινωνίας, τίς πελώριες ἐταιρεῖες της ἐποπτεύει ὁλόκληρο τόν κόσμο καί τόν σημαδεύει μέ τήν πολιτιστική της δύναμη. Κι ὡστόσο ὁ κολοσσός αὐτός εἶναι συνάμα τρωτός σέ ὄπλα πού διαφέρουν τελείως ἀπό τήν ἀεροπορία τοῦ Γιαματό (ὁ ἰαπωνέζος ἀρχιναύαρχος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου) καί ἀπό τίς τεθωρακισμένες μεραρχίες τοῦ Χίτλερ.

Ἐπάρχει μιά ἀχίλλειος πτέρνα γιά τήν ὁποία, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι ὑπεύθυνη ἡ ἴδια. Ἡ πολιτιστική της καί ἐμπορική της ἀνωτερότητα, καθώς καί τό ἀδιάκοπο σφυροκόπημα πού ἀσκεῖ ὑπέρ τοῦ δόγματος τῶν ἐλεύθερων συναλλαγῶν ἀπό πολλές χῶρες, πολλές θρησκευτικές κοινότητες καί κοινωνικές ὁμάδες, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στίς παραδοσιακές κοινωνίες προσλαμβάνονται ὡς ἀπειλή. Οἱ πανίσχυρες ἐταιρεῖες της θεωροῦνται ἀπό τίς πιο κατακριτέες διότι ἔχουν τεράστια ἐπιρροή, ὑπερβολική μάλιστα καθ' ὅσον μπλοκάρουν τίς διεθνεῖς συμφωνίες γιά τή ρύθμιση τοῦ κλίματος, ἐξωθοῦν σέ βάνανυσσες ἀλλαγές σέ προστατευμένες ἀγορές, τρομοκρατοῦν τίς ἀδύνατες κυβερνήσεις τοῦ Τρίτου Κόσμου.

Ἡ σημαντικότερη στήριξη πού προσφέ-

Ἐπάρχει μιά ἀχίλλειος πτέρνα γιά τήν ὁποία, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι ὑπεύθυνη ἡ ἴδια. Ἡ πολιτιστική της καί ἐμπορική της ἀνωτερότητα, καθώς καί τό ἀδιάκοπο σφυροκόπημα πού ἀσκεῖ ὑπέρ τοῦ δόγματος τῶν ἐλεύθερων συναλλαγῶν ἀπό πολλές χῶρες, πολλές θρησκευτικές κοινότητες καί κοινωνικές ὁμάδες, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στίς παραδοσιακές κοινωνίες προσλαμβάνονται ὡς ἀπειλή.

ρουν στό Ἰσραήλ —σέ ποσοστά πού θά ἐξέπλητταν γιά παράδειγμα τό Ἀμερικανό πρόεδρο Ἀϊζενχάουερ— τῆς κοστίζουν ἐχθρούς σέ ὅλο τόν μουσουλμανικό κόσμο. Ἡ παρέμβασή της στό Διαδίκτυο καί ὁ πρωταγωνιστικός της ρόλος στό ἀνοιγμα τῶν κεφαλαιοαγορῶν τήν καθιστοῦν πολλαπλά πλούσια, ἀλλά καί ἀπίστευτα εὐάλωτη στά σαμποτάζ. Ἡ φιλελεύθερη πολιτική της στή μετανάστευση (σέ σχέση, τουλάχιστον, μέ ἐκείνη τῆς Εὐρώπης) καί τό ἀνοιγμα τῶν πανεπιστημίων της στούς ξένους φοιτητές τήν καθιστοῦν μιά χοάνη ὅπου συναντιῶνται ἄτομα πού ἔρχονται ἀπ' ὅλον τόν κόσμο. Ὅρισμένα ἐξ αὐτῶν μπορεῖ νά παρασυρθοῦν σέ τρομοκρατικές πράξεις. (Λένε ὅτι ὀρισμένοι ἀπό τοὺς πιλότους-καμικάζι ἐκπαιδεύτηκαν στίς ΗΠΑ).

Ἡ Ἀμερική δέν εἶναι καθόλου ἕνα φρούριο: στήν πραγματικότητα εἶναι τό ἀντίθετο. Αὐτή ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στά φαινόμενα μιάς ἄνισης ἀμερικανικῆς ἰσχύος καί στήν πραγματικότητα τῆς πάλης ἐναντία στή «νέα» ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύει ἡ τρομοκρατία γιά τήν ἀσφάλεια τῆς χώρας δέν ἦταν ποτέ τόσο φανερή ἀπ' ὅταν μιά ἐβδομάδα πρὶν τήν ἐπίθεση, μαθαίναμε ὅτι τρία ἐκστρατευτικά ἀμερικανικά σώματα ἔδβαιναν σ' ἀνοιχτά ξεκινώντας ἀπό τίς ἀνατολικές ἀκτές. Ἀπό πολλές ἀπόψεις ἕνα τέτοιο σύνολο σύγχρονων καί ἰσχυρῶν πολεμικῶν σκαφῶν (κάθε ἕνα ἀπό αὐτά τά σώματα ἐπέμβασης ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕνα τεράστιο ἀεροπλανοφόρο πού μποροῦσε νά μεταφέρει ἑκατό ἀεροπλάνα, ἕνα καταδρομικό, πολλά ἀντιτορπικά καί ἕνα πυρηνικό ὑποβρύχιο) εἶναι τό πιο ἐντυπωσιακό σημάδι τῆς ἀμερικανικῆς δυνάμεις κρούσης, μέ πολλές χιλιάδες ναυτικούς στό δυναμικό της. Αὐτά τά πολεμικά σκάφη διασχίζουν τώρα τό στενό τῆς Ταϊβάν, καί περιπολοῦν στά νότια τοῦ Περσικοῦ Κόλπου. Κανένας ἄλλος στόλος δέν μπορεῖ νά τόν προκαλέσει.

Ἀλλά αὐτές οἱ ἀεροναυτικές δυνάμεις ἐπιστρέφουν δρομέως τώρα στή χώρα, ἐνῶ ἡ ἀποστολή τους δέν εἶναι σαφής: Μέ τά ἀεροπλάνα τους θά ἐπιτηροῦν τόν Λευκό Οἶκο, θά βοηθήσουν τοὺς ἐπιδιώσαντες τοῦ World Trade Center; Ὅπωςδήποτε οἱ δυνάμεις αὐτές δέν ἔχουν τέτοια ἀποστολή. Κι αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στό κρίσιμο ἐρώτημα ἂν οἱ ἔνοπλες δυνάμεις τῶν ΗΠΑ (καί

**Οί τρομοκρατικές οργανώσεις
έχουν μιά χαλαρή δομή και
στήν πραγματικότητα δέν διαθέτουν
γενικό έπιτελεϊο. Νέοι άρχηγοί
θά διαδεχθούν τούς προηγούμενους και
θά τεθούν έπικεφαλής τών πυρήνων,
ένω άλλοι όρμητικοί νέοι αναμένουν
νά στρατευτούν στόν άγώνα.**

της Δύσης γενικότερα) είναι έτοιμες νά αποκρούσουν τίς πιθανές άπειλές του νέου αιώνα.

Έδω και δέκα μέ είκοσι χρόνια ένας αυξανόμενος αριθμός έμπειρογνωμόνων για τίς διεθνείς ύποθέσεις και τά στρατιωτικά ζητημάτα αφήνουν νά έννοηθεί ότι τό Πεντάγωνο παραμένει πολύ προσηλωμένο στά στερεότυπα πολέμου του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου και του Ψυχρού Πολέμου. Πολύ λίγο είναι σέ θέση νά πάρει υπόψη του άφ' ενός τίς αιτίες τών σημερινών συγκρούσεων και άφ' έτέρου τήν άλλαγή της φύσης τους. Κανείς, βέβαια, δέν μπορεί νά πει ότι δέν θά υπάρχει ποτέ πιά έπίθεση τύπου Ναζί, ενός κράτους έναντίον του διπλανού του. Γι' αυτό είναι ζήτημα σωφροσύνης ή διατήρηση ικανών ενόπλων δυνάμεων για τήν αντιμετώπιση τέτοιων ένδεχομένων, όπως επίσης είναι αναγκαίο νά διατηρηθούν διεθνείς οργανισμοί όπως τό ΝΑΤΟ και τό Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και νά καταστούν όσο τό δυνατόν πιο ισχυροί. Άλλά ή πλειοψηφία τών μαχητικών τεθωρακισμένων και τακτικών δυνάμεων επέμβασης δέν έχουν μεγάλη χρησιμότητα προκειμένου ν' αντιμετώπισουν τίς αιτίες αστάθειας και συγκρούσεων πού προκύπτουν από τίς δημογραφικές πιέσεις, τά μαζικά και παράνομα μεταναστευτικά ρεύματα, τίς οικολογικές καταστροφές, τήν πείνα και τήν προσβολή τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σέ καταστάσεις πού συναντιώνται στήν Άφρική, στά Βαλκάνια, στήν Άϊτή, στή Μέση Άνατολή, περιοχές από όπου στρατολογούνται όλοι αυτοί οι νέοι, έτοιμοι νά πεθάνουν μέ τίς βόμβες τους ή νά εκτελέσουν άλλες τρομοκρατικές πράξεις.

Τά τεράστια αποθέματα άμερικανικών όπλων, πού κοστίζουν δισεκατομμύρια δολάρια, δέν είναι καθόλου χρήσιμα ένάντια στό οργανωμένο έγκλημα ή στά καρτέλ τών ναρκωτικών. Στήν πραγματικότητα δέν έχουν παρά μιά περιορισμένη χρησιμότητα ένάντια στίς τρομοκρατικές πράξεις τών οποίων γίναμε μάρτυρες στίς 11 Σεπτεμβρίου. Κανείς δέν άμφιβάλλει ότι ό Ουσάμα Μπίν Λάντεν και οι κομπάρσοι του θά καταδιωχθούν κι ότι θά έξαπολυθούν έξυπνες βόμβες στίς σπηλιές και σέ απόκρημνα

όρη. Άλλά οι τρομοκρατικές οργανώσεις έχουν μιά χαλαρή δομή και στήν πραγματικότητα δέν διαθέτουν γενικό έπιτελεϊο. Νέοι άρχηγοί θά διαδεχθούν τούς προηγούμενους και θά τεθούν έπικεφαλής τών πυρήνων, ένω άλλοι όρμητικοί νέοι αναμένουν νά στρατευτούν στόν άγώνα. Ό πρόεδρος Μπους και τά άμερικανικά μήντια μίλησαν για δίωξη τών ενόχων λές και οι τρομοκράτες ήταν ληστές τράπεζας στό Φάρ Ουέστ πού έξέφυγαν, καθάλα στ' άλογά τους, προς τούς λόφους της Μοντάνα ένω ό σερίφης τούς καταδίωκε. Έτσι τά όπλικά συνθήματα και ό πιο τελειοποιημένος στρατιωτικός μηχανισμός, στόν οποίο επένδυσε τό Πεντάγωνο, δέν θά χρησιμεύουν στό νά περιορίσουν τίς αιτίες της αστάθειας στόν σημερινό κόσμο ούτε στό νά σταματήσουν τούς άποφασισμένους καμικάζι, ούτε νά έξαλείψουν τήν τρομοκρατική άπειλή.

Τό συμπέρασμα αυτό δέν είναι ούτε προκλητικό ούτε νέο. Στίς αρχές τούτου του χρόνου οι γερουσιαστές Γκάρυ Χάρτ και Γουώρεν Ρούντμαν, έπικεφαλής της Άμερικανικής Έπιτροπής Έθνικής Ασφάλειας, δημοσίευσαν μιά πλήρη έκθεση για τίς άπειλές έναντίον της ασφάλειας της χώρας. Τό κείμενο καλούσε νά δοθεί περισσότερη προσοχή στίς νέες μορφές κινδύνου και αντίστοιχως νά αναδομηθούν οι δυνάμεις της αστυνομίας. Τήν εποχή εκείνη, και δυστυχώς, πολιτικοί κι στρατηγικοί σχεδιαστές ήταν άπασχολημένοι μέ τήν έξστρατεία πού διεξήγαγε ό πρόεδρος για νά γίνει δεκτή ή αντιπυραυλική άμυνα. Και ή έκθεση Χάρτ-Ρούντμαν, ως προς τό κύριο, πέρασε άπαρατήρητη.

Δεδομένης της σοβαρότητας τών γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου και της έπιθυμίας όλων τών Άμερικανών νά επιδείξουν αλληλεγγύη, κανείς μέχρι τώρα δέν είχε τή λεπτότητα νά ζητήσει από τόν πρόεδρο ή ύπουργό Άμύνης Ντόναλντ Ράμφστελ νά έξηγήσουν πώς ή δαπάνη τών 80 δισεκατομμυρίων δολαρίων για τήν άσπίδα έναντίον βαλιστικών πυραύλων θά μπορούσε νά είχε προστατεύσει τό World Trade Center. Άλλά ή στιγμή νά τεθούν αυτά τά έρωτήματα θά έρθει αναπόφευκτα. Και σύντομα.

Είναι δύσκολο νά μίν καταλήξει κανείς στό συμπέρασμα ότι όχι μόνον ή άπειλή τρομοκρατίας δέν θά έξαφανιστεί αλλά και ότι δέν θά είμαστε πολύ άποτελεσματικοί στό νά τήν αποκρούσουμε. Ό δάιμονας της εκδίκησης δγήκε από τό κουτί του τό παγιδευ-

μένο αυτόκίνητο έγινε παγιδευμένο αεροπλάνο. Χειρότερα, αν ό κόσμος τής τρομοκρατίας επιχαιρεί για τόν θάνατο χιλιάδων άθώων Άμερικανών, πώς νά φανταστεί κανείς ότι αυτό τό αποτέλεσμα μπορεί νά τό πετύχει ένα αεροπλάνο πού συντρίβεται όδηγημένο από μία έγκληματικά άνελέητη και καλά όργανωμένη θέληση;

Είμαστε τάχα τόσο μακριά από άλλες φρικαλεότητες όπως μία άτομική βόμβα «τόεπης» στό Χρηματιστήριο του Σικάγο ή βάλκλιος του άνθρακα στό μετρό του Σάν Φρανσίσκο;

Η προσφιλής και γλυκιά εποχή του Νόρμαν Ρόκβελ τής δεκαετίας του '30, όταν οι Άμερικανοί αισθάνονταν άνετα και σέ ασφάλεια, συνταράχτηκε από τό χτύπημα στό Πέρλ Χάρμπορ. Τήν 11η Σεπτεμβρίου τινάχτηκε στόν άέρα ή έμπιστοσύνη και ή ασφάλεια τών Άμερικανών ακριβώς όπως και οι Δίδυμοι Πύργοι. Αυτά δέν είναι πράγματα πού οι Άμερικανοί αγαπούν ν' άκουνε. Κάτι τέτοιο μοιάζει πολύ άπαισιόδοξο, πολύ ήττοπαθές. Αντίθετα, από κάθε μεριά άπαιτούν γρήγορη δράση, έκδικητική, πράγμα φυσικό, δεδομένης τής φρίκης πού ζήσαμε.

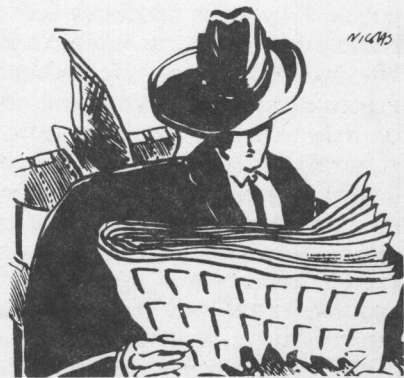
Τά άμερικανικά πνεύματα χειροκροτούν τίς άμεσες και άποφασιστικές άπαντήσεις, τίς καθαρές νίκες και τήν έλευθερία: έλευθερία άπέναντι στην κυβέρνηση, έλευθερία άπέναντι στή φορολογία, άπέναντι στίς διεθνείς άρχές, έλευθερία νά όδηγούν βαριά αυτόκίνητα πού καταναλώνουν πολλά καύσιμα και άπαιτούν βενζίνα φθηνή, έλευθερία νά παίρνουν τό αεροπλάνο φορτώνοντας σ' αυτό πολλά κιλά άποσκευών, έλευθερία νά είναι όλοκληρωτικά στό άπυρόβλητο τών έξωτερικών προβλημάτων. Η κούραση και περίσκεψη τών κατοίκων του Μπέλφαστ, τής Ιερουσαλήμ και του Καζιμίρ τούς είναι

Τήν 11η Σεπτεμβρίου τινάχτηκε στόν άέρα ή έμπιστοσύνη και ή ασφάλεια τών Άμερικανών ακριβώς όπως και οι Δίδυμοι Πύργοι. Αυτά δέν είναι πράγματα πού οι Άμερικανοί αγαπούν ν' άκουνε. Κάτι τέτοιο μοιάζει πολύ άπαισιόδοξο, πολύ ήττοπαθές. Αντίθετα, από κάθε μεριά άπαιτούν γρήγορη δράση, έκδικητική, πράγμα φυσικό, δεδομένης τής φρίκης πού ζήσαμε.

ξένες. Οι Άμερικανοί στή μεγάλη τους πλειοψηφία δέν γνωρίζουν τί είναι τά δεινά πού άλλοι ζοϋν και ύποψιάζονται ότι δέν είναι έτοιμοι νά τά ζήσουν.

Όλα αυτά τοποθετούν τους πολιτικούς ύπεύθυνους αυτής τής τεράστιας και σύνθετης δημοκρατίας άπέναντι σέ ένα πρόβλημα στό όποιο, μέχρι τώρα τουλάχιστον, ποτέ δέν είχε αντιμετώπισει έντίμως. Δέν είπαν ότι δέν είχαν νά προσφέρουν παρά αίμα, ιδρώτα και δάκρυα. Δέν είπαν ότι αυτός ό νέος έχθρός μπορούσε άναμφίβολα νά προκαλέσει στους Άμερικανούς περισσότερο δεινά άπ' όσα οι Άμερικανοί θά μπορούσαν νά προξενήσουν σέ άλλους. Δέν είπαν ότι οι παλαιές άλήθειες ίσως δέν έχουν πιά πέραση, ότι ή παλαιά στρατηγική και ή παλαιά στρατιωτική άποτελεσματικότης έχουν ίσως ξεπερασθεί. Δέν πρόβλεψαν ότι οι παραδοσιακές έλευθερίες τής Άμερικης δέν θά είναι πιά στό χώρο της αυτό πού ήταν ως τώρα. Δέν τό είπαν τήν Τρίτη τής 11ης Σεπτεμβρίου όταν οι ΗΠΑ διεΐδαν αυτό πού ό ΧΧΙ αιώνας επιφυλλάσει σέ όλους, ούτε ότι ό δρόμος θά μπορούσε νά είναι πολύ πιο δύσκολος και άβέβαιος από τήν κατάρρευση κτιρίων στή Γουάλ Στρήτ και από εκείνο τό πλάγιο χτύπημα στό Πεντάγωνο.

Τά κείμενα τών Ζ. Μπρικμόν, Μάρτιν Έιμς, Άλή Ταρίκ και Πώλ Κένεντυ δημοσιεύτηκαν στήν έφημερίδα *Le Monde* τής 27ης Σεπτ. 2001 άπ' όπου και μεταφράστηκαν.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΝ Α. ΝΕΓΚΡΙ

του Θανάση 'Αλεξίου

Σ αυτό τό άρθρο θά εξετάσουμε μιά κεντρική έννοια του Α. Νέγκρι, τήν έννοια τής μαζικής νοημοσύνης (general intellect), πού στήν εποχή του μεταμοντέρνου καπιταλισμού υποκαθιστά, κατ' αυτόν, τήν εργατική τάξη. Τό νέο υποκείμενο πού έχει προκύψει μετά τή συρρίκνωση τής βιομηχανικής (ύλικής) εργασίας και τήν απούλικοποίηση τής («μεταφορντισμός»), συγκροτεί, σύμφωνα μέ τόν Α. Νέγκρι τό επαναστατικό υποκείμενο πού θά οδηγήσει στόν κομμουνισμό.

Στό σχήμα τής «μαζικής νοημοσύνης» πού γέννησε ο «μεταφορντισμός» έχουμε, σύμφωνα μέ τόν Α. Νέγκρι και τόν Μ. Χάρντ, τήν υποκειμενοποίηση τής εργασίας. Στήν εξωτερίκωση εσωτερικών τμημάτων τής εργασίας, όπως γίνεται μέ τίς νέες μορφές πού προσλαμβάνει ή εργασία, διαγράφονται τά υποκείμενα και τά νέα σχήματα ελευθεριακής εργασίας. Η μαζική νοημοσύνη πού αποτελεί τό υποκείμενο τής μεταύλικής εργασίας, περιλαμβάνει όλους τούς εργαζόμενους και όλες εκείνες τίς δεξιότητες και ικανότητες (επικοινωνία, φαντασία, γνώση, πληροφόρηση κλπ.) πού χαρακτηρίζουν τό μετα-φορντικό κύκλο παραγωγής. Η μαζική νοημοσύνη προέκυψε από τήν παραγωγική διαδικασία και έχει κατά κάποιο τρόπο συγκροτηθεί από τήν επαναϊδιοποίηση τής συλλογικής εργατικής υποκειμενικότητας, ή οποία βρισκόνταν εγκλωβισμένη μέσα στήν κεφαλαιακή σχέση. Αυτό κατέστη έφικτό γιατί, κατά τόν Νέγκρι, ή εργασία στή μεταφορντική τής μορφή, στή μορφή τής «άυλης εργασίας» έχει αποκτήσει ένα μεγάλο βαθμό αυτόνομιας, καθώς έχει έπέλθει μία ρήξη ανάμεσα στή μαζική νοημοσύνη και τό σταθερό κεφάλαιο, και έχει γίνει άκριβώς γ' αυτό μιά εποικοδομητική και ελεύθερη δραστηριότητα. Οί υποκειμενικότητες πού παράγονται κατά τόν Νέγκρι σ' αυτήν τή διαδικασία, πού είναι μιά διαδικασία αυτοαξιοποίησης τής ζωντανής εργασίας, είναι οί δρώντες παράγοντες πού συγκροτούν μιά εναλλακτική κοινωνι-

κότητα. Ο Νέγκρι υπονοεί έδώ πώς σ' αντίθεση μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού παραμένει υπό τόν έλεγχο του κεφαλαίου, στοιχεία του μεταβλητου κεφαλαίου (όπως είναι ή εργασιακή δύναμη, δηλαδή ή μαζική νοημοσύνη) μεταβάλλονται και μπορούν κατ' αυτόν τόν τρόπο νά ξεφεύγουν από τόν έλεγχό του και νά αυτόνομοούνται.

Καθώς ή εργασία άπελευθερώνεται μπορεί νά κινείται κατά τόν Νέγκρι δημιουργικά μέσα στίς νέες μορφές κοινωνικότητας: ύπηρετικές εργασίες, εργασίες φροντίδας, εκπαιδευτικές δραστηριότητες και γενικά εργασίες πού προσφέρονταν μέχρι τώρα στα άποεμπόρευματοποιημένα συστήματα του κράτους πρόνοιας. Φορείς τής νέας κοινωνικότητας πού παράγουν τή νέα υποκειμενικότητα είναι τά άτομα τά όποια στο νέο εργασιακό πλαίσιο επικοινωνούν περισσότερο μεταξύ τους μέσω άλληλοδράσεων (γλώσσα, σύμβολα, εικόνες κ.ο.κ.) παρά εργάζονται. Τό εργαλειακό πράττειν πού χαρακτηρίζει τήν εργασία στή «βιομηχανική κοινωνία» αντικαθίσταται στή «μετα-βιομηχανική κοινωνία» τής γνώσης και τής πληροφορίας από τό επικοινωνιακό πράττειν (Γ. Χάμπερμας). Η διανοητική εργασία στή μορφή τής γλώσσας και τής επικοινωνίας έχει αντικαταστήσει τά παραδοσιακά μέσα παραγωγής (ύλική-εργαλειακή εργασία), έχει γίνει επικοινωνιακή ένεργεια και μετασχηματίζεται σέ παραγωγική.

Αυτό πού παραβλέπεται έδώ, είναι πώς αυτή ή εξέλιξη μέ τίς αντίστοιχες μορφές εργασίας τελεί υπό τόν έλεγχο του κεφαλαίου και πώς ή όργάνωση τών νέων μορφών εργασίας (lean production) αποτελεί ήγεμονική πρωτοβουλία του κεφαλαίου σέ συνθήκες «μετα-

1. Negri, A., Hardt, M., *Die Arbeit des Dionysos. Materialistische Staatskritik in der Postmoderne*, Βερολίνο 1997.

φορντισμού», δηλαδή σέ συνθήκες πτώσης του ποσο-
στού κέρδους του κεφαλαίου,² προσπάθειας αποδέ-
σμευσης και επανασύλληψης ζωντανής εργασίας αλλά
και προσπάθειας ελέγχου της αντίστασης των εργαζο-
μένων στο χώρο της εργασίας. Αφού τό κεφάλαιο επέ-
βαλλε τήν ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα στή ζωντανή
εργασία και τίς μηχανές, επιβάλλει τώρα μιá ανταγω-
νιστική σχέση επίσης ανάμεσα στήν ζωντανή εργασία
και τή βασισμένη στήν έπιστήμη, στήν πληροφορία και
στή γνώση-εργασία. Η έπιστήμη, ή ή μαζική νοημοσύ-
νη αναπτύσσεται έπομένως στήν πλευρά της νεκρής
εργασίας, των μηχανών, των όρων και των μέσων της
ελεγχόμενης από τό κεφάλαιο εργασιακής διαδικασίας.
Καθόσον ή τεχνολογία είναι μιá ένδογενής παράμε-
τρος της παραγωγικής διαδικασίας, τό κεφάλαιο θά
πρέπει νά διαμορφώσει μέσω των τεχνολογικών καινο-
τομιών τούς όρους γιά τήν άέναη (έπανα)σύλληψη της
άνθρώπινης εργασίας. Γιά νά τό έπιτύχει αυτό πρέπει
παράλληλα πρós τόν κλασικό κύκλο της ανταλλαγής
χρήματος μέ μισθωτή εργασία νά δημιουργεί και έναν
κύκλο όπου θά παράγεται συνεχώς ζωντανή εργασία
και ως τέτοια και σέ διαφορετικές μορφές (ειδικευμέ-
νη/άνειδίκευτη, έπιστημονική/έπικοινωνιακή κλπ.) θά
αναπαράγεται. Έφόσον ή άυλη έπικοινωνιακή δραστη-
ριότητα κατανοηθεί ως ένας ιδιαίτερος «τομέας» στό
έσωθετικό της ζωντανής εργασίας, τό νέο ύποκείμενο
—καθώς οι ύπόλοιπες κατηγορίες της (βιομηχανικοί έρ-
γάτες, χειρώνακτες κ.ά.) έξαιτίας της έκλειψης της ύλι-
κής εργασίας δέν ύφίστανται— θά άποτελεί τήν «εργα-
τική άριστοκρατία» της μεταμοντέρνας κατάστασης, ή
όποια και προβάλλεται έλιτίστικά ως τό επαναστατι-
κό ύποκείμενο.³

Αυτό συμβαίνει επειδή πολλές θεωρήσεις, όπως π.χ.
αυτή του Α. Νέγκρι ισχυρίζονται πώς ή αξία χρήσης
της εργατικής δύναμης βρίσκεται έξω από τό κεφάλαιο
(outside of capital) και έπομένως πρέπει νά ύπάρξει
μιá κίνηση μέ τροχιά από τά έξω πρós τά μέσα γιά
νά άποκτήσει ή εργατική δύναμη τήν ανταλλακτική
της αξία.⁴ Δηλαδή, ή διαδικασία μετατροπής της εργα-
σίας σέ έμπόρευμα (της αξίας χρήσης σέ ανταλλακτι-
κή) δέν γίνεται στον ίδιο παραγωγικό χώρο πού λαμ-
βάνει χώρα ή εργασιακή διαδικασία μέ άποτέλεσμα ή
εργασιακή διαδικασία νά εμφανίζεται σχετικά αυτόνο-
μη από τή διαδικασία άξιοποίησης του κεφαλαίου. Οι
άξίες χρήσης βρίσκονται εκτός παραγωγής, στή σφαι-
ρα άναπαραγωγής ή παντού, γεγονός πού θέτει εκτός
ισχύος τή θεωρία της αξίας.⁵ Η σφαίρα άναπαραγω-
γής άνακηρύσσεται πλέον σέ κεντρικό πεδίο της σύ-
γκρουσης μέ τό κεφάλαιο νά έπιχειρεί νά τήν ιδιο-
ποιηθεί και τά άτομα νά άντιστέκονται. Άκριβώς έπει-
δή ή εργατική δύναμη άναπαράγεται εκτός της σφαι-
ρας κυριαρχίας του κεφαλαίου (ιδιωτικός χώρος), αυτή
μπορεί νά συγκροτείται σύμφωνα μέ τόν Νέγκρι και
ως αυτόνομη δύναμη.⁶ Μιά κατάσταση πού καταγρά-
φεται από τή μετα-νεωτερική θεώρηση της κοινωνίας

και τήν αισθητικοποίηση πού αυτή επιβάλλει, καθώς
στή μετανεωτερική εποχή άλλοτριώνεται ή σφαίρα
άναπαραγωγής μέ τά στοιχεία πού τήν άποτελούν
(έπικοινωνία, άντιληπτικές και γνωστικές ικανότητες
κοκ.). Στο σημείο αυτό, δηλαδή της άρσης της διάκρι-
σης μεταξύ παραγωγικής και μή παραγωγικής εργα-
σίας και άναγνώρισης της σφαιρας άναπαραγωγής ως
δημιουργού αξίας, ή μετανεωτερική θεώρηση της κοι-
νωνίας συναντάται μέ τό «μεταφορντισμό», μέ τή προ-
σπάθεια δηλαδή του κεφαλαίου, νά συλλάβει τήν «άυ-
λη εργασία».⁷ Άσφαλώς και ή σφαίρα της κοινωνικής
άναπαραγωγής είναι δημιουργός αξίας, αφού έχει ύπα-
χθεί στο κεφάλαιο και οργανώνεται στή βάση της μι-
σθωτής εργασίας, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι τό κε-
φάλαιο άπώλεσε τή βασική του ιδιότητα νά δεσμεύει
ζωντανή εργασία, ή όποια ένυπάρχει και στίς όνομα-
ζόμενες άυλες μορφές εργασίας.

Μείζονος σημασίας συνέπεια αυτής της θεώρησης
είναι νά εμφανίζεται ή σφαίρα άναπαραγωγής (όπου
ή εργασία εμφανίζεται ως αξία χρήσης) κυρίαρχη επί
της σφαιρας παραγωγής (όπου ή εργασία μετατρέπε-
ται σέ ανταλλακτική αξία) και τό κεφάλαιο νά κι-
νείται πρós τήν πρώτη, ή όποια είναι και μιá non-
place σφαίρα, μιá σφαίρα της «άυλης εργασίας». Πα-
ράλληλα επειδή τό κεφάλαιο ελέγχει ή έχει καταστρέ-
ψει τούς όρους άναπαραγωγής της εργατικής δύναμης,
οι όποιοι βρίσκονταν έξω από αυτό δέν ύπάρχει πλέ-
ον και χρηστική αξία της πού νά μήν έχει μετατραπεί
σέ ανταλλακτική αξία. Ένώ τήν εποχή πού ο Μάρξ
διατύπωνε τή θεωρία της αξίας ύπήρχε εργατική δύ-
ναμη έξω από τή σφαίρα παραγωγής, στο μεταμοντέρ-
νο καπιταλισμό αυτή ή διάσταση μεταξύ αξίας χρήσης
και ανταλλακτικής αξίας δέν ύφίσταται, έπομένως ή
θεωρία της αξίας, ή όποια βασίζονταν, όπως ισχυρίζε-
ται ο Νέγκρι στήν άνεξαρτησία της αξίας χρήσης, και
μπορούσε και ήταν μετρήσιμη, χάνει τήν ισχύ της. Η
αξία της εργατικής δύναμης θά πρέπει νά άναζητηθεί
σήμερα κατά τόν Νέγκρι σ' ένα μή τόπο πέρα και έξω
από όποιαδήποτε δυνατότητα μετρησιμότητάς της,

2. Moseley, F. «The decline of the rate of Profit in the Postwar US Economy: Is the Crisis over?», *Capital and Class* 48, 1992.

3. Günther, E. «Kommunismus für eliten. A. Negris fröhlicher Operalismus», στο: Έκδοτικός οίκος *Das ist die moderne Welt: Vierte Hilfe. Illustrierte Theorie für das Dienstleistungsproletariat*, München 1997, σελ. 39.

4. Haug, F. «Immaterielle Arbeit und Automation», *Das Argument* 235, 2000, σελ. 206.

5. Στο ίδιο.

6. Negri, A., «Wert und Affekt», *Das Argument* 235, 2000, σελ. 249.

7. Negri, A., «The Specter's Smile», στο: Spinker, M. (έπιμ.), *Chostky Demarkations. A Symposium on Jacques Derrida's Specter's of Marx*, London-New York 1996, σ. 8.

στήν «κοινωνία-εργοστάσιο». Η εργασία βρίσκεται πλέον στην εσθιακή δημιουργικότητα, εφόσον αυτή οριστεί ως ικανότητα πράττειν, στο πνεύμα της *potentia agendi* του Σπινόζα.⁸ Εφόσον η θεωρία της αξίας βασίζεται αποκλειστικά στην ιδέα της αξίας ως ενός κβάντουμ ενσωματωμένης εργασίας (δηλαδή μετρήσιμης), αυτή καθίσταται ανεπαρκής (όπως για το Νέγκρι, τόν Γκόρτζ κ.ά.): 'Όσοσο η θεωρία της αξίας έχει και μία ιστορική διάσταση που δικαιώνει όχι μόνο «τή χρήση της αξίας ως εργάσιμου χρόνου, αλλά αναγνωρίζει ότι η αξία είναι μία κοινωνική σχέση μεταξύ παραγωγών των οποίων η αλληλεπίδραση γίνεται μέσω του συστήματος της ανταλλαγής κατά τρόπους σύνθετους και εν δυνάμει ιστορικά μεταβλητούς».⁹ Αφού, λοιπόν, η εργασία δεν είναι μετρήσιμη πλέον, δεν υπάρχει για το Νέγκρι και τούς υποστηρικτές της «άυλης εργασίας» και παραγωγική σφαίρα, δηλαδή σφαίρα μετατροπής των αξιών χρήσης σε ανταλλακτικές αξίες. Η νέα εργατική τάξη είναι περισσότερο μία έλιτ που μπορεί λόγω της ύψης (εργασία ως *affect*) και του αντικείμενου της εργασίας της (σύμβολα, εικόνες, γνώσεις κ.λπ.) να αυτονομηθεί από τόν έλεγχο του κεφαλαίου και να οργανώσει σε μία διαδικασία αυτοαξιοποίησης τις αξίες χρήσης της εργατικής δύναμης.

Δέν χρειάζεται να τονίσουμε εδώ πώς αυτό τό σχήμα ανάλυσης της εργασίας αφορά μόνο τά μεσαία κοινωνικά στρώματα. Καί αυτό γιατί για ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων που απασχολείται σε συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας (στίς υπεργολαβίες) τό εργασιακό πλαίσιο παραμένει πάντα καταναγκαστικό, που κάθε άλλο παρά επιτρέπει τήν ανάπτυξη αυτοαξιοποιητικών εναλλακτικών δυνατοτήτων. Τό γεγονός αυτό, ότι δηλαδή η εργασία πρέπει να οργανωθεί αυτοαξιοποιητικά και αυτόνομα, καθιστά επίσης άπροσδιόριστη τή μορφή του αντικαπιταλιστικού αγώνα, ό οποίος φαίνεται να παίρνει τή μορφή αγώνων για προστασία και επαναϊδιοποίηση της συγκεκριμένης καθημερινής ζωής ενάντια στην τεχνοκρατική βιοπολιτική του κράτους, δηλαδή μορφών αγώνα που χαρακτηρίζουν τά νέα κοινωνικά κινήματα. Καθώς η παραγωγή ταυτίζεται πλέον με τή σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή κάθε εργασία είναι και παραγωγική εργασία, ή έννοια της εργατικής τάξης, συνελπώς και της ιδιαίτερης εξάρτησης του κεφαλαίου από τήν μισθωτή εργασία ως χώρου της καπιταλιστικής δημιουργίας αξίας, αντικαθίσταται από μία ετερογενή μάζα της οποίας κάθε δραστηριότητα είναι και παραγωγική, από μία κοινότητα, ένα πλήθος αυτόνομων παραγωγών (*multido*) όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ό Νέγκρι, με τά δικά της ανατακλαστικά.¹⁰ Η θέση αυτή είναι αποτέλεσμα της σύγχυσης για τό τί είναι παραγωγική και τί μή παραγωγική εργασία. Τό γεγονός ότι ό Νέγκρι ταυτίζει τή διαδικασία εργασίας γενικά (παραγωγή αξιών χρήσης) με τή διαδικασία αξιοποίησης (παραγωγή ανταλλακτικών αξιών) του έ-

πιτρέπει να θεωρεί κάθε εργασία παραγωγική, διαστέλλοντας τήν έννοια της εργατικής τάξης, αφαιρώντας όμως εκείνη τήν εκμεταλλευτική σχέση που εμπεριέχεται στη μισθωτή εργασία, και ή οποία σε τελική ανάλυση προσδίδει ύπόσταση στην εργατική τάξη. Φυσικά κάθε εργασία είναι παραγωγική γιατί παράγει αξίες χρήσης. 'Όσοσο στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας παραγωγική είναι ή εργασία που παράγει ανταλλακτικές αξίες. Η εργασία που παράγει αξίες χρήσης, όπως ή οικιακή εργασία είναι για τό κεφάλαιο μή παραγωγική εργασία. 'Επομένως ή θά δεχτούμε ότι τό κεφάλαιο έπαυσε να ύφίσταται, και ότι ή εργασία άπελευθερώθηκε από τούς καταναγκασμούς του κεφαλαίου και τώρα πλέον κάθε εργασία παράγει αξίες χρήσης, ή, και αυτό ακριβώς συμβαίνει, τό κεφάλαιο έχοντας διεισδύσει και στά μή έμπορευματοποιημένα ύποσυστήματα του κράτους πρόνοιας (οικογένεια, σχολείο, υγεία κ.λπ.) μετατρέπει κάθε εργασία σε εργασία παραγωγής έμπορευμάτων.

Εφόσον λοιπόν, αποκουθώντας τό σκεπτικό του Νέγκρι δεν υπάρχει εκμεταλλευτική σχέση δεν υπάρχει και κανένας λόγος τό νέο κοινωνικό ύποκείμενο να εναντιώνεται στο κεφάλαιο. Τό κοινωνικό ύποκείμενο εναντιώνεται τώρα στο κράτος επιζητώντας τήν επανάκτηση της αυτονομίας του. Σε ποίο βαθμό αυτή ή θέση του Νέγκρι έρχεται να νομιμοποιήσει έμμεσα μία φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων, ή οποία έχει κηρύξει τόν πόλεμο στο (κεϋνσιανό) κράτος, τό οποίο παράγει πρωτίστως αξίες χρήσης, αλλά και μία αντίληψη που βλέπει στά κοινωνικά κινήματα και στίς κινήσεις πολιτών τούς μοναδικούς πρωταγωνιστές της «εξόδου» (Α. Γκόρτζ),¹¹ παραμένει ένα ερώτημα. 'Ασφαλώς και ή παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, επιβάλλει στους «πελάτες» του μία «άνηλικιότητα» (*infantilization*) και μέσω ενός πυκνού δικτύου επιτήρησης περιορίζει σημαντικά τή δυνατότητα να αποφασίζουν αυτόνομα.¹² 'Όσοσο, αυτό άφορούσε σχεδόν πάντα ομάδες και στρώματα της εργατικής τάξης, ή οποία ήταν και τό αντικείμενο του κράτους πρόνοιας, και φυσικά όχι μεσαία αστικά στρώματα. 'Από που προέρχεται αυτή ή έχθρότητα απέναντι στο κράτος πρόνοιας από τή μεριά αυτών των μεσαίων αστικών στρωμάτων;

'Ασφαλώς ή αποσύνδεση του συστήματος από τόν διόκομο άφορα πρωτίστως τά μεσαία αστικά στρώ-

8. Negri, A., *Das Argument*, ό.π.

9. Ben, F. «Η συνεχιζόμενη αναγκαιότητα της θεωρίας της αξίας», *Όντοπία* 28, 1998, σ. 23.

10. Negri, A., Hardt, M., *Die Arbeit...*, ό.π., σελ. 178.

11. Gorz, A., *Η άθλιότητα του σήμερα και ή προοπτική για τό αύριο*, 'Αθήνα 1999, σ. 159.

12. Bauman, Z. «Η άριστερά ως αντι-κουλτούρα της νεωτερικότητας», στο: Βέλτος Γ. (έπιμ.), *Η διαμάχη. Κείμενα για τήν νεωτερικότητα*, 'Αθήνα 1990, σ. 24.

ματα, τά όποια προσανατολίζονται σέ μή ύλικές άξίες, οί όποίες σέ μία καταναλωτική κοινωνία προέρχονται από τήν άγορά. Μήπως, λοιπόν, τό ένδιαφέρον αυτών των στρωμάτων είναι όψιμο και άφορᾶ αυτούς τούς τελευταίους κρατικούς παρεμβατισμούς σέ επίπεδο άγορᾶς, οί όποιοί ένδεχομένως νά δυσχεραίνουν τήν έλευθερία και τήν άυτονομία κινήσεών του; Μήπως πάλι τό ένδιαφέρον αυτών των στρωμάτων για τήν άποικιοποίηση του βióκοσμου των κατώτερων στρωμάτων, πού είναι και οί πελάτες του κράτους πρόνοιας, είναι ένα πρόσχημα για νά επιδιωχθεῖ ή συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, τό όποιο, καθώς έχει αναπτύξει για ευνόητους λόγους γραφειοκρατικές δομές, έχει και λειτουργικά έξοδα; Δέν χρειάζεται νά επιμείνουμε εδῶ στήν ιδεολογική συγγένεια αυτών των θέσεων μέ εκείνες του νεοφιλελευθερισμού περί άποδοτικότητας και άτομικής έλευθερίας.

Από τήν άλλη, αν οί μετασχηματισμοί στήν εργασιακή διαδικασία έρμηνεύονται μέ φυσικο-ύλικούς όρους, όπως κάνει και ο Α. Γκόρτζ, αυτό σημαίνει προοδευτική έξαφάνιση τής βιομηχανικής εργασίας. Αν ή εργασία εκλαμβάνεται σαν μία παθητική σχέση μέ τή φυσική αναγκαιότητα και ή παραγωγικότητα τής εργασίας έρμηνεύεται μέσα από τίσ τεχνολογικές μεταλλαγές, μία εκτίμηση μέ βάση τή λογική input-output τής εργασίας είναι δεδομένη. Η ύλική εξέλιξη τής εργασίας είναι τότε πού οδηγεί στήν εμφάνιση τής μαζικής νοημοσύνης μέ ιδιαίτερο ρόλο στήν έπιστήμη. Η φυσιοκρατική νατουραλιστική άνάγνωση του «μεταφορντισμού» είναι εμφανής. Άγνοείται όμως ή άνάγκη του κεφαλαίου νά συλλάβει περισσότερη ζωντανή εργασία για νά άντισταθμίσει πτωτικές τάσεις στο ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου.¹³

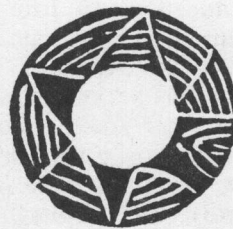
Άνεξάρτητα από τήν διαφορετική όπτική προσέγγισης τής εργασίας τόσο στον Νέγκρι (όσο και σέ άλλους, όπως ο Α. Γκόρτζ), ή μετατόπιση πλέον από τήν σφαίρα, όπου ή εργασία έχει άνταλλακτική άξία για τό άτομο (παραγωγική σφαίρα) στή σφαίρα, όπου αυτή έχει μόνο άξία χρήσης (σφαίρα άναπαραγωγής) καταγράφουν τό πεδίο όπου θά άναπτύσσεται ή νέα ύποκειμενικότητα, αλλά και τούς νέους «πρωταγωνιστές τής σύγκρουσης». Λαμβάνοντας μάλιστα ύπόψη τήν τάση ένσωμάτωσης στήν άγορά ενός όλοένα και μεγαλύτερου μέρους άυτοπαραγωγικών δραστηριοτήτων του άτόμου και του εκχρηματισμού τους, ή προάσπιση τής σφαίρας άναπαραγωγής ως άυτόνομης δραστηριότητας γίνεται τό διακύβευμα των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στή «μεταβιομηχανική κοινωνία».

Είναι πασιφανές πώς μία τέτοια προσέγγιση αφαιρεί από τό κεφάλαιο τό έδαφος όπου ύφίσταται ως κεφάλαιο, ως διαδικασία συσσώρευσης/ιδιοποίησης ύπεραξίας. Η κεφαλαιακή συσσώρευση ουδετεροποιείται, δέν ύπάρχουν δηλαδή κοινωνικές τάξεις, οί όποίες νά άρθρώνονται γύρω από τήν παραγωγή και άπόσπαση

ύπεραξίας. Τό Empire (ή «αυτοκρατορία» σύμφωνα μέ τό νέο βιβλίο του Μ. Χάρντ και του Α. Νέγκρι) δέν άρθρώνεται πλέον κατά μήκος τής κεντρικής αντίθεσης άνάμεσα στους παγκόσμιους φορείς συσσώρευσης του κεφαλαίου και τίσ δυνάμεις τής εργασίας. Η «Αυτοκρατορία» είναι ένας «μή τόπος» και τό προλεταριάτο έχει μετασχηματιστεί σέ «παγκόσμιο πλήθος». Συνεπώς, ή «ουσιαστική ύπαγωγή» των εργαζομένων στήν έξουσία του κεφαλαίου και ή άντικειμενοποίηση τής εργασίας τους (νεκρή εργασία) εγκαταλείπεται ως μέτωπο σύγκρουσης και άντιπαράθεσης μέ τό κεφάλαιο. Εφόσον μειώνεται ή (βιομηχανική) εργασία και άπούλικοποιείται (ύπηρεσίες) παύει νά ύφίσταται και ή εκμεταλλευτική σχέση του κεφαλαίου επί τής εργασίας. Η διανοητική εργασία, επειδή είναι «άυλη», δημιουργεί τήν έντύπωση ότι δέν μπορεί νά συλληφθεῖ και έτσι μπορεί νά διαφεύγει του κεφαλαίου. Εδῶ όμως διαφεύγει στους εκπροσώπους τής μαζικής νοημοσύνης τό γεγονός ότι ή «άυλη εργασία» λαμβάνει χώρα σέ κοινωνικά προοδιορισμένες από τήν παρουσία του κεφαλαίου συνθήκες, και είναι σέ τελική άνάλυση μία κοινωνική σχέση, σχέση ιδιοποίησης του χρόνου των εργαζομένων πού άνεξάρτητα από τή μορφή τής εργασίας (βιομηχανική ή άυλη) ή ποιοτική διάσταση αυτής τής σχέσης δέν αλλάζει. Η άντίληψη έπομένως πώς ή μισθωτή εργασία είναι πρωτίστως μία ποσοτικά μετρήσιμη δύναμη (είσοδός-έκροός) ή μία μη μετρήσιμη (s-misurato)¹⁴ και όχι μία κοινωνική σχέση σχετικοποιεί τή δυναμική των κοινωνικών τάξεων, χωρίς νά άπαντά πάλι στο γιατί αυτή ή εξέλιξη και ποιός έπωφελεῖται από αυτήν. Σέ τί αλλάζει ποιοτικά ή καπιταλιστική σχέση άξιοποίησης, αν ο διαχωρισμός μεταξύ χρόνου εργασίας και χρόνου εκτός εργασίας γίνεται περισσότερο δυσδιάκριτος; Παύει ή εργασία φασόν ή ή τηλεργασία, (οί όποιες κατ' εύφημισμό όρίζονται και ως «αυτοαπασχόληση», -ας ύπενθυμίσουμε πώς κατά τήν άυτοαπασχόληση ύπάρχει χρησιμοποίηση ή κατοχή μέσου παραγωγής-) επειδή γίνονται στο σπίτι ή επειδή άντικείμενό τους είναι ή επεξεργασία πληροφοριών ή ή επιμέλεια και προώθηση ενός προϊόντος νά άποτελούν μία σχέση μισθωτής εργασίας;

13. Moseley, ό.π.

14. Negri 2000, σ. 251.

ΦΕΡΝΑΝ ΜΠΡΩΝΤΕΛ: ΜΙΑ ΖΩΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Άποσπάσματα από συνέντευξη που δημοσίευσε
τό περιοδικό *Magazine littéraire*,
τχ. 212, Νοέμβριος 1984, σελ. 18-24

Μετάφραση-επιμέλεια Μάρθα Πύλια

-Π

ώς μπορεί να γίνει κάποιος ιστορικός όπως
ο Φερνάν Μπρωντέλ;

- Έγινα ιστορικός, χάρις στον πατέρα
μου. Ήθελα να γίνω γιατρός και αυτός με έπεισε ν'
αλλάξω γνώμη. Η έλλειψη φιλοδοξίας με οδήγησε, λοι-
πόν, στην ιστορία.

Τελείωσα γρήγορα τις ιστορικές σπουδές γιατί είχα
καλή μνήμη. Ο τίτλος όμως του αναπληρωτή καθηγη-
τή δέν σε κάνει ιστορικό από τη μιά μέρα στην άλλη.
Έγινε άρχισον να γίνω. Αφού έζησα στη Βόρεια Αφρι-
κή, που έχω έπισκεφθεί από τη μιά άκρη ως την άλλη
και αφού, κατόπιν, είχα την τύχη να άποσπασθώ τό
1935 στη Βραζιλία, στό Πανεπιστήμιο του Σάο Πάο-
λο.

Όσον άφορα τή Μεσόγειο, ό καθένας μας προΐδεα-
σμένος από τήν κουλτούρα του και τά άναγνώσματα
του, άνακαλύπτει σ' αυτήν, εκείνο που ήδη γνωρίζει.
Στή Βραζιλία άνακάλυψα μέ σχετικά βίαιο τρόπο πρά-
γματα που δέν γνώριζα: μιά κατάσταση που θύμιζε
άπό τήν μιά τήν ύψηλή προνομιούχα κοινωνία άλλης
έποχής, και άπό τήν άλλη τά κατώτερα κοινωνικά
στρώματα τής Γαλλίας στίς άπαρχές τής βιομηχανικής
ζωής. Χωρίς άμφιβολία, στή Βραζιλία έγινε αυτό που
είμαι σήμερα.

- Γιατί λοιπόν γράψατε ένα βιβλίο για τή Μεσόγειο;

- Είναι μιά μεγάλη περιπέτεια. Όφειλα να άπελευ-
θρωθώ άπό τήν παραδοσιακή ιστορία που διακο-
νοΐσα άπό πολύ καιρό. Πάντως, μόλις έφθασα στό
Άλγερ, ή Μεσόγειος μέ θάμπωσε. Καθώς μιλούσα
έπαρκώς τά γερμανικά θά μπορούσα, ως ιστορικός, να
άσχοληθώ μέ τή Γερμανία. Άλλά ύπηρετώντας τή θη-
τεία μου στό σώματα κατοχής τής Ρηνανίας, ένοιωθα
κάποια άπογοήτευση άπέναντι στην έθνικιστική Γερ-
μανία. Έκανα, λοιπόν, ένα λανθασμένο ύπολογισμό

και στράφηκα στην Ίσπανία - χώρα μ' ένα λαό επίσης
έθνικιστικό που ή ιστορία έχει επίσης κάκομεταχειρι-
σθεί. Μέ τή Μεσόγειο, όμως, άνοιξα πανιά. Έπισκέ-
φθηκα έκστασιασμένος σχεδόν όλες τις χώρες και όλα
τά μεγάλα άρχεία τής Μεσογείου. Αυτό μου πήρε πε-
ρίπου 20 χρόνια.

- Είναι κτηνώδης εργασία;

- Όχι, στην έποχή μου δέν ύπρχε δυνατότητα άπα-
σχόλησης στην άνώτατη εκπαίδευση. Οί δάσκαλοι μας
έπαιρναν σύνταξη στό 75 και ύπρχαν έλάχιστες θέ-
σεις. Γράφαμε τή διατριβή μας για εύχαρίστηση. Ήταν
ένα σπόρ, όπως σήμερα οί άνθρωποι κάνουν ποδήλα-
το για να διατηρήσουν τή φόρμα τους.

Και έπειτα, αγαπώ τά άρχεία, και παραμένω άκόμη
έκπληκτος, συναρμμένος άπ' ό,τι άνακαλύπτω σ' αυ-
τά. Όπως συνήθως συμβαίνει στίς άρχειακές μελέτες
όταν είσαι προετοιμασμένος να βρεις πληροφορίες για
τά καράδια, βρίσκεις και για τή γαιοκτησία, όταν κα-
ταπιάνεσαι μέ μιά σειρά που άφορα τις σχέσεις χωρι-
κών και κυρίων πέφτει, πρόσωπο μέ πρόσωπο, πάνω
σ' έναν έμπορο και ή έκπληξη συνεχίζεται... Σπάνια συ-
ναντάς μόνο τό θέαμα που περιμένεις. Έτσι λοιπόν,
για να μή διαψευστείς και αλλάξεις πορεία, αναγκά-
ζεσαι να άποκτήσεις ένα είδος συνολικής θεώρησης.

«Άλλωστε, αν δέν όνειρεύεσαι τήν ιστορία από τά ντοκουμέντα πού έχεις μπροστά σου, δέν μπορείς νά γίνεις ιστορικός.

– *Είναι λοιπόν απαραίτητα καί τά τεκμήρια τών αρχείων καί ή όνειροπόληση πάνω στά αρχεία;*

– *Ναί, γιατί ό ιστορικός είναι υποχρεωμένος νά ανασυνθέτει, νά συλλαμβάνει μέ τή φαντασία αυτό πού αναζητᾶ. Πάρτε γιά παράδειγμα τή Μεσόγειο, πέρασα χρόνια καί χρόνια χωρίς νά τή βρῶ στ' ἀλήθεια. Βρήκα εύκολα τόν Φίλιππο Β', τίς σχέσεις του μέ τή Γαλλία... Θά μπορούσα μάλιστα νά γράψω μιά μυθιστορηματική βιογραφία γιά αυτόν. Ύστερα, κάποια μέρα, πήγα στό Ντουμπρόνικ (Ραγούζα) τής όποίας τά θαυμάσια αρχεία περιλαμβάνουν τή Μεσόγειο όλόκληρη: ναυτικές ασφάλειες, ναύλους, έμπορική ἀλληλογραφία, φορητά όστιφορά του 16ου αιώνα.*

– *Τί σημαίνει ό «άναζητούσατε τή Μεσόγειο»;*

– *Δέν αναζητούσα ή τουλάχιστον δέν αναζητούσα μόνο τή Μεσόγειο τής ιστορίας. Αναζητούσα επίσης τόν ίδιο μου τόν έαυτό. Δέν είχα δεχτεί ξαφνική επιφοίτηση. Παρέμεινα γιά χρόνια αναποφάσιτος απέναντι στή Μεσόγειο. Τήν κατανόησα μόλις τό 1941, δεκαοκτώ χρόνια μετά από τό ξεκίνημα τών έρευνών μου, τή μέρα πού αντίληφθηκα ότι ή γεωγραφία είναι τό κατεξοχήν έργαλειό γιά νά επιβραδύνουμε τήν ιστορία, ένα μέσο γιά νά φθάσουμε σέ μηδενική βάση. Τότε μόνο ανακάλυψα τά πλεονεκτήματα τής Μεσογείου ως αντικείμενου τής ιστορίας. Καί κατάλαβα τόν έαυτό μου χωρίς σ' αυτήν.*

– *Γι' αυτήν τήν έρευνα, ποιά ήταν ή βαρύτητα ενός έργου όπως «Η γη καί ή ανθρώπινη εξέλιξη», του Λυσιέν Φέβρ, πού πραγματεύεται τή σχέση τής ιστορίας καί τής γεωγραφίας.*

– *Τό βιβλίο μέ γοήτευσε κεραυνοβόλα. Άλλά καί πόσο πολύπλοκη έκανε τήν έρευνα ή γεωγραφική εξήγησή. Άναιρούσε, σχεδόν όλες τίς αιτιότητες. Δέν πιστεύω σέ μία καθολική κατάργηση όρισμένες αιτιότητες ύφίστανται. Διαφορετικά ό χώρος θά έμοιαζε αποκομμένος από τή ζωντανή του πραγματικότητα. Δέν είμαι όμως ένας γεωγράφος πού στράφηκε στήν ιστορία. Είμαι ένας ιστορικός πού διέκρινε ότι ό τομέας τής γεωγραφίας δέν πρέπει νά συλλαμβάνεται όπως τό έκαναν οι γεωγράφοι δάσκαλοί του. Δέν πρόκειται γιά άνατορία, πρόκειται γιά άλλαγή όπτικής γωνίας.*

– *Ποιός είναι ό συνεκτικός κρίκος τής διαδρομής σας, από τή «Μεσόγειο» στόν «Καπιταλισμό» καί στή «Ιστορία τής Γαλλίας» πού γράφεται αυτόν τόν καιρό;*

– *Δέν άκολούθησα μιά ευθεία. Ήξησα τήν ιστορία του καιρού μου, επέπλευσα πάνω στό σκαρί της γνωρίζοντας καλά ότι δέν θά αλλάξω τίποτα, δέν αναζητῶ ένα δρόμο περισσότερο από έναν άλλο. Δέχομαι τίς συνθήκες όπως παρουσιάζονται: έλλειψη φαντασίας, θέλησης, πρωτοτυπίας ή πρόθεσης;*

– *Άναδρομικά τουλάχιστον δέν μπορείτε νά φαντασθείτε μία ένότητα γιά τό έργο σας;*

– *Γιατί θέλετε νά μου υποβάλλεται μιά τέτοια έρώτηση. Γιατί τάχα νά αναζητήσω εκ τών ύστερων τή συνοχή; Στήν πραγματικότητα όλα ήρθαν μετά τή Μεσόγειο, αυτήν τήν παράξενη μαθητεία. Μιλώντας μέ ιστορικούς όρους, ή Μεσόγειος δέν μπορεί νά θεωρηθεί ένα συνηθισμένο αντικείμενο. Δέν μπορούμε νά πούμε «γεννήθηκε τότε», καί κανείς δέν γνωρίζει τό τέλος της. Όφειλα λοιπόν νά οικοδομήσω μία προβληματική πού θά τήν εξυπηρετούσε. Κάποιο ώραίο πρωινό είπα: υπάρχει ή ιστορία πού δέν κινείται, αλλά καί ή ιστορία τών άρχων ρυθμών (συγκυρία, πληθυσμιακές μεταβολές, κράτη, πόλεμος), όπως επίσης υπάρχει ή πολύ γρήγορη ιστορία τών προσώπων καί τών γεγονότων.*

Ήτσι έφθασα στήν άποσύνθεση του χρόνου. Γιατί ό χρόνος τής ιστορίας δέν έχει μία μόνον ροή. Είναι διαστρωματωμένος. Πρέπει λοιπόν νά βλέπουμε τήν ιστορία σέ κάθετη προοπτική. Ό Σάρτρ τό είχε καταλάβει καλά. Ότι συμβαίνει στήν κορυφή κατευθύνεται πρὸς τά κάτω αλλά δέν φθάνει πάντα ως τή βάση. Άντιστρόφως, ότι παράγεται πολύ άργά στή βάση, δέν αναδύεται πάντα στήν επιφάνεια. Βρισκόμαστε μπροστά σέ παράλληλες ιστορίες μέ διαφορετικές ταχύτητες. Παρέμεινα φυλακισμένος σ' αυτήν τή διαίρεση, σ' αυτήν τήν προβληματική.

Οί Άγγλοι λένε ότι ή «μακρά μου διάρκεια» είναι μία «ιστορία άτελείωτη». Καί γιατί όχι; Αυτό σημαίνει ότι γιά παράδειγμα, μπορώ νά πάρω μερικές πραγματικότητες τής έποχής του Λουδοβίκου ΙΔ' καί νά μιλήσω γιά τή σύγχρονη έποχή, χωρίς ωστόσο νά κατηγορηθῶ γιά αναχρονισμό. Ίσως καί νά επιχείρησα αυτή τήν «Ιστορία τής Γαλλίας» γιά νά άποδείξω ότι μπορούμε νά προσεγγίσουμε διαφορετικά, έναν τομέα πού όλοι γνωρίζουμε. Ζήτω ή έμπειρία!

– *Η οικονομία διαδραματίζει ένα προνομιακό ρόλο στήν αρχιτεκτονική τών βιβλίων σας, στήν ιστορική σας προοπτική;*

– *Ναί, βέβαια. Η οικονομία είναι εξαιρετική επιστήμη. Έχει τόσο προωθήσει τή θεωρία, πού προσφέρει ένα δίκτυο κανόνων τούς όποιους εύκολα μπορούμε νά χειριστούμε όπως θέλουμε. Υπάρχουν τά γεγονότα τής οικονομικής ζωής, οι κινήσεις μακράς διάρκειας, οι δομές. Όταν προσεγγίζουμε τίς δομές, συλλαμβάνουμε τή μακρά διάρκεια, καί στά όρια του χώρου τήν «οικονομία-κόσμος».¹*

– *Βλέπουμε λοιπόν πώς ή οικονομία θέτει τό χώρο σέ κίνηση, ενώ συγχρόνως τόν όριοθετεί στό βαθμό πού ή ίδια κινητοποιεί τούς ανθρώπους.*

1. Οικονομία-κόσμος: κυρίαρχη οικονομία πού διαφεύγει σέ τρεις ζώνες. Τό κέντρο (διαδοχικά, Βενετία, Γένοβα, Άμστερνταμ, Λονδίνο, Νέα Υόρκη), τόν ενδιάμεσο χώρο πού διοχετεύει τίς έντολές καί δέχεται τίς πρώτες ύλες, καί τέλος τήν περιφέρεια πού εξαρτάται από τίς δύο προηγούμενες.

– Η οικονομία δέν κινητοποιεί μόνον τούς ἀνθρώπους, τούς κυβερνᾶ. Ἡ δράση της μοιάζει μέ ζωή μυστική, ἀσυνείδητη. Ἀνήκει στή δικαιοδοσία τοῦ Φρόνυτ. Οἱ κυβερνήσεις δέν εἶναι οἱ ἀληθινοί κυρίαρχοι τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Δέν γνωρίζουν τί ἀκριβῶς εἶναι μία κρίση. Καί ἐμεῖς ἐπίσης, ἀλλά ὑπερέχουμε γιατί μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε τήν ἄγνοια. Στήν πραγματικότητα ἡ οικονομία θέτει τά πάντα σέ ἀμφισβήτηση. Καταλαμβάνει ὅλα τά ἐπίπεδα. Ὁ καπιταλισμός, λοιπόν, συγκροτεῖ τήν ὑπερδομή τῆς οικονομικῆς ζωῆς πού ὑφίσταται ἀπό πάντα, διότι στήν οὐσία ἀποτελεῖ τήν προβολή τῆς κορυφῆς τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας μέσα στόν τομέα τῆς οικονομίας. Πάντοτε μιά χούφτα ἀνθρώποι ἦταν οἱ ἀληθινοί κύριοι τῆς οικονομικῆς ζωῆς.

– *Τό ἴδιο συμβαίνει καί στίς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης;*

– Βεβαίως. Μέ ρώτησαν κάποτε στήν ΕΣΣΔ, γιατί δέν ἤμουν κομμουνιστής. Ἀπάντησα ὅτι τό μόνο πράγμα πού μοῦ φαινόταν ὅτι ἀξίζει τό τεράστιο κόστος μᾶς ἐπανάστασης θά ἦταν ἡ ἰσότητα. Δέν πιστεύω ὅτι τήν πετύχατε, πρόσθεσα. Ὁ συνομιλητής μου τό παραδέχτηκε χωρίς δισταγμό.

Στήν Ἀριστερά ἢ τή Δεξιά, καί γενικά σέ ὅλα τά πολιτικά σχήματα, δέν ὑπάρχει κοινωνία χωρίς ἱεραρχία. Ὁ Ἄντερ ὑποστήριξε πρόσφατα στήν ἐκπομπή τοῦ Μπερνάρ Πιό, ὅτι ἡ πληροφορική θά μπορούσε νά καταργήσει τήν κοινωνική πυραμίδα. Δέν τό πιστεύω. Οὔτε ὁ ἴδιος τό πιστεύει. Ὁ συγκεντρωτισμός θά διατηρηθεῖ καί μέ τίς νέες τεχνολογίες. Διατηρεῖται πάντοτε, παρότι οἱ ἔνοικοι τῆς κορυφῆς δέν εἶναι πάντα οἱ ἴδιοι.

Πιστεύω ὅτι πρέπει νά ἐπισημαίνουμε ἀδιάκοπα τή διάκριση ἀνάμεσα στήν *κοινωνία τῶν πολιτῶν* καί τήν *πολιτική κοινωνία*. Παλιά, πάρα πολύ παλιά ἀλλά καί πάρα πολύ βολική διάκριση! Ἡ πολιτική κοινωνία εἶναι τό κράτος. Ἡ πολιτική κοινωνία, εἶναι ἐδῶ καί πάρα πολύ καιρό, μία μικρή ομάδα ἀνθρώπων. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' μέχρι καί τό 1715, στήν κορυφή τοῦ κράτους κυβερνοῦσαν τή Γαλλία οἱ οἰκογένειες τῶν Κολμπέρ, τῶν Φελυτώ καί οἱ συγγενεῖς τους. Πρόκειται περίπου γιά 100 ἄτομα ἀπό τά ὁποῖα καμιά δεκαριά ἦταν πολύ δραστήρια. Παράλληλα, ἡ «Ὑπηρεσία ἐνοικίασης τῶν φόρων» ἀποτελεῖ καί ἡ ἴδια μία ομάδα σφιχτά δεμένη μέ οἰκογενειακούς δεσμούς, ἕνα κράτος ἐν κράτει.

Ὅμως σήμερα τό κράτος ἔχει μεγαλώσει ξαφνικά. Ἐχει καταλάβει τά πάντα: ἀποτελεῖ μία ὑπερδομή πού βυθίζεται μέσα στή μάζα τοῦ γαλλικοῦ πληθυσμοῦ. Ὡστόσο, στήν κορυφή ὑπάρχει ἕνας περιορισμένος ἀριθμός προσώπων.

Τό κράτος, ὁ καπιταλισμός, ὁ πολιτισμός, ἡ κοινωνία ὑπῆρχαν ἀπό πάντα. Ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι σάν μιά κυψέλη ἀπό μέλισσες μέ τήν ἀπατηλή περιπλοκή νά παντρεύονται καί νά πολλαπλασιάζονται μόνον οἱ ἐργάτριες. Καί δέν ὑπάρχει καμία ἀνθρώπινη ομάδα

πού νά μήν δημιουργεῖ σχέσεις ἐξουσίας ὅταν συγκεντρώνεται. Ἡ κοινωνία κατασκευάζει αὐτόματα τήν ἱεραρχία της, τήν πυραμίδα. Ἡ ἐπιθυμία νά τήν καταργήσουμε, εἶναι ἴσως χαμένος χρόνος. Καί ἐάν ἡ ἴδια μπορούσε νά ἀποδομηθεῖ, θά ἔδινε στόν ἱστορικό μιά θαυμάσια εὐκαιρία νά τήν κατανοήσει.

– *Γιατί θά ἔπρεπε νά ἀποκεφαλίσουμε, νά συνθλίψουμε τήν πυραμίδα;*

– Δέν ὑποστηρίζω καθόλου αὐτήν τήν ἄποψη καί ἔχω ἕναν ἀκόμη λόγο: πιστεύω πῶς θά ἀνασυντεθεῖ μέ ἄλλη μορφή. Ἦμουν πάντοτε συμπλιωμένος μέ τήν κοινωνική μου θέση. Γεννήθηκα μᾶλλον φτωχός, ἀλλά εἶχα πάντα τήν αἴσθηση ὅτι ἤμουν προνομιούχος. Δέν νοιώθω, λοιπόν, προσωπικό μίσος ἐναντίον τῶν 200 κυρίαρχων οἰκογενειῶν ἢ ἐπιθυμία νά τίς καταστρέψω. Ἐάν ἐπρόκειτο γιά τήν ἐπιδίωξη τοῦ Σάρτρ, νά ἐπιτύχουμε δηλαδή μιά κοινωνία ὅπου δέν θά ὑπάρχει πιά ἐξάρτηση ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο, θά τό δεχόμουν. Ἀλλά ἐάν πρόκειται νά δραστηριοποιηθῶ γιά τήν ἐγκατάσταση 200 ἄλλων κυρίαρχων οἰκογενειῶν, πρὸς τί ἢ φασαρία;

– *Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ συντηρητικά.*

– Ὅχι ἀπολύτως. Εἶναι μία ἀπλή διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀτόμων ἀπέναντι στήν ομάδα τῆς οικονομικῆς ἐξουσίας πού κάθε κοινωνία ἀναπαράγει εἴτε εἶναι καπιταλιστική εἴτε ὄχι. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι ἐλεύθερος. Καί ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ὅπως δίδασκει ὁ Λεόν Μπρινσβικ, περιορίζεται στό δικαίωμα καί τό θάρρος τῆς γνώμης. Κρίνω τήν ἱεραρχία. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτό μού ἐξασφαλίζει τεράστια ἐλευθερία, ἀλλά μού ἐπιτρέπει νά σκέπτομαι, νά ζῶ, νά κοιμᾶμαι ἤσυχος, καί, κατὰ καιρούς –ὅταν σπανίως μού δίνεται ἡ δυνατότητα– νά ἀναλαμβάνω δράση πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν ἀποψевων μου.

– *Παρόλα αὐτά, ὑπάρχουν ἀνθρώποι πιο ἐλεύθεροι ἀπό τούς ἄλλους.*

– Εἶναι ἀλήθεια, καί βέβαια σκεπτόμασθε ἀμέσως τίς ἐλευθερίες πού μπορεῖ νά παράσχει ἡ πολιτική ἐξουσία. Ἀλλά σέ σχέση μέ αὐτό πού ἐννοοῦμε ὡς ἀπόλυτη ἐλευθερία, ἡ διαφορά εἶναι τῆς τάξης ἐνός πηδήματος ψύλλου.

– *Καί τί θά λέγατε, γιά τή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ὀνομάζουμε «νεόπτωχους» καί τούς πιο πλούσιους;*

– Ἡ σημερινή κοινωνία σέ ἀντίθεση μέ τήν χθεσινή, ἔχει τήν ἱκανότητα, ἀρκεῖ νά τό ἀποφασίσει, νά θρέψει τούς πτωχοῦς. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, τό λάθος θά ἦταν τῶν κυβερνήσεων. Ἀλλά ἡ Γαλλία διαχειρίζεται μέ φειδώ καί τόν πλοῦτο καί τίς δυνατότητες της.

– *Ἡ κίνηση τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας δέν συνοψίζεται στή μετατόπιση τῆς ἀντίστοιχης βαρύτητας τῶν τριῶν στρωμάτων –«ὀρόφων» πού διακρίνετε, καί στόν περιορισμό τῆς σημασίας τοῦ «ἰσογείου»;*

– Καί ναί καί ὄχι. Πίστευα πάντοτε, ὅτι τό «ἰσόγειο», ὅσο ἄθλιο καί ἂν εἶναι μερικές φορές, ἀποτελεῖ

τό στέρεο έδαφος τής ιστορίας. Άμφιβάλλω βέβαια ότι αυτό ισχύει μετά τό 1950, όποτε όλες οι έσωτερικές δομές τής χώρας ανατράπηκαν, χειροτέρεψαν. Άλλά αυτή ή βαριά επίδεινωση συντελέσθηκε μόνη της. Ό ισχυρισμός του Μάρξ ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν τήν ιστορία, ισχύει λιγότερο από τό μισό. Είναι άσφαλέστερο νά ισχυριστούμε ότι ή ιστορία φτιάχνει τούς ανθρώπους. Αύτοί τήν υφίστανται.

Εάν ήμουν πολιτικός, θά ήξερα ότι δέν θά μπορέσω εύκολα νά φθάσω στό δάθρο ή νά χειριστώ τή συγκυρία και ότι είμαι καταδικασμένος, στην καλύτερη περίπτωση, νά έκτελώ άκριβείς ένεργειες περιορισμένης έμβέλειας. Ό βολонταρισμός στην ιστορία είναι χίμαιρα, είναι μιά σταγόνα στον ώκεανό.

Επιχειρείτε αυτό ή τό άλλο. Άν σάς εύνοει ή συγκυρία, ή αν έχετε τήν ικανότητα νά αναγνωρίζετε μέχρι ποιο σημείου σάς επιτρέπει νά προχωρήσετε, έχει καλώς. Ό Κολμπέρ ήταν ένας άνθρωπος έπιμονος. Η συγκυρία ήταν εναντίον του. Έχασε πολύ από τό χρόνο του δημιουργώντας έργοστάσια πού δέν είχαν ζωή. Αντίθετα, τον 18ο αιώνα τά έργοστάσια δημιουργούνται μόνο τους και προοδεύουν. Ξέρω ότι μιλώντας έτσι συνηγορώ υπέρ τής διαρκούς άθωότητας των κυβερνήσεων, αυτών δηλαδή, πού θεωρούμε σοβαρές και αξιοσέβαστες. Οι κυβερνήσεις δέν ευθύνονται για τά 9/10 των σφαλμάτων πού τούς καταλογίζουμε, γιατί δέν είχαν τή δυνατότητα για τίποτα περισσότερο.

– Υπάρχει στή σκέψη σας ένα είδος ουδετερότητας τής ιστορίας. Ταυτόχρονα μιλάτε για «δράμα», για «παρακμή».

– Παρακμή; Βέβαια όχι. Δέν θά βρείτε καθόλου αυτή τή δόλια λέξη στά κείμενα μου, έχω δώσει εξηγήσεις γι' αυτό.² Επίσης δέν αγαπώ καθόλου τό δράμα, είδος πολύ συνηθισμένο στις παραδοσιακές αφηγήσεις. Όταν ό ιστορικός γίνεται σκηνοθέτης έχει ανάγκη από τό θέατρο. Γι' αυτό και τόσα γεγονότα παραφουσκωμένα! Χωρίς άμφιβολία, υπάρχουν –άλλά σπανίως– γεγονότα ρηξικέλευθα, μέσα από τά όποια διακρίνουμε σέ όλο της τό φάσμα τή μάζα σέ κίνηση. Και δέν τάσσομαι τυφλά κατά τής ιστορίας των γεγονότων: είμαι εναντίον τής στεγνής γεγοντολογικής ιστορίας, όπως άκριβώς θά ήμουν και εναντίον τής αποκλειστικής ιστορίας τής μακράς διάρκειας.

Άς προσδιορίσουμε αυτό πού έσεις αποκαλείτε «ουδέτερη ιστορία». Η ιστορία αποτελεί, κατά τή γνώμη μου, μιά μορφή γνώσης, πού όφείλουμε νά προωθοΰμε προς τήν κατεύθυνση όρισμένων ήμβεδαιοτήτων, όπως είναι οι προνομιούχοι τομείς τής δημογραφίας, τής ιστορικής γεωγραφίας, τής οικονομίας του παρελθόντος... Η καθεαυτό ιστορία μέ γοητεύει λιγότερο από τήν άκολουθία των ανθρωπιστικών έπιστημών πού συνεργάζονται. Ό Λυσιέν Φέβρ ήταν άναμφίβολα περισσότερο ιστορικός από έμένα. Ηθελε νά υποτάξει τις ανθρωπιστικές έπιστήμες στην ιστορία, όπως και ό Μάρκ Μπλόκ. Έγώ δέν επιθυμώ νά τις άποικίσω, επιθυμώ νά τις έπισκεφθώ για νά προσπαθήσω νά δώ μέ

τά μάτια τους, νά δανεισθώ για μιά στιγμή τή γλώσσα τους, τις άπόψεις τους και νά πλουτίσω τις δικές μου.

– Τί σημαίνει: «Ιστορία - έπιστήμη του ανθρώπου»;

– Ό Λυσιέν Φέβρ έλεγε «Ιστορία είναι ό άνθρωπος», όσον μέ άφορā υποστηρίζω ότι ιστορία είναι ό άνθρωπος και όλα τά υπόλοιπα. Όλα είναι ιστορία, ή γή, τό κλίμα, οι γεωλογικές μετατοπίσεις... Ιστορία είναι ή έπιστήμη του ανθρώπου μέ τήν προϋπόθεση ότι έχει δίπλα της όλες τις ανθρωπιστικές έπιστήμες. Η ιστορία είναι ένα εργαλείο γνώσης του ανθρώπου, αλλά όχι από μόνη της, άς γίνουμε σοβαροί!

– Τί σημαίνει «άνθρωπος-άνθρωπιστικός»;

– Είναι ένας τρόπος έκφρασης, ένας γενικός όρος. Θα μπορούσαμε νά πούμε ή κοινωνία, οι άνθρωπινες συνθήκες. Υπάρχει σήμερα μιά έξαιρετική έξάλωση των ανθρωπιστικών έπιστημών, τό ίδιο σημαντική μέ τήν αντίστοιχη των βιολογικών έπιστημών στην άρχή του 20ου αιώνα. Αυτό είναι πού κατακλύζει, δικαιολογεί και εξηγεί τά πάντα.

Στή Γαλλία –τό ξέραμε πάντοτε; οι ανθρωπιστικές έπιστήμες γνωρίζουν μιά έπιτυχία χωρίς προηγούμενο. Σ' αυτόν τον τομέα, είμαστε έπαρχεις. Και ποιός είναι ό λόγος τής υπεροχής αυτής; Είναι απλό: ή Γαλλία διαθέτει τήν όρχήστρα. Δέν μπορούμε νά κάνουμε ανθρωπιστικές έπιστήμες χωρίς νά τις συγκαλέσουμε όλες, χωρίς τήν όρχήστρα σέ άπαρτία. Και ή όρχήστρα είναι εδώ, στή χώρα μας, στή διάθεση μας.

– Στις μέρες μας, δέν γινόμαστε, αντίθετως, μάρτυρες μιās όλοένα μεγαλύτερης διασποράς των ανθρωπιστικών έπιστημών;

– Ήταν πάντοτε έτσι. Άλλά δέν πρέπει νά συγχέουμε τήν διασπορά των έπιστημών μέ αυτήν των επαγγελματικών σταδιοδρομιών. Άν υποθέσουμε ότι ήμουν ύπουργός εθνικής παιδείας, θά είχα προσθέσει στά εξεταστέα μαθήματα για τήν άδεια διδασκαλίας τής ιστορίας, τήν κοινωνιολογία, τήν ψυχολογία, τήν πολιτική οικονομία και άλλα... Τότε θά βλέπαμε καλά τό αποτέλεσμα. Είμαι υπέρ μιās έπιστημονικής ιστορίας πού άνατανακλάται πέρα από τον έαυτό της και γίνεται ένδεχόμενη βοηθητική έπιστήμη στις άλλες ανθρωπιστικές έπιστήμες. Για μένα υπάρχει μιά και μόνη «διεπιστήμη». Και εάν δημιουργούσα ένα έπιστημονικό περιοδικό, θά τό ονόμαζα «Διεπιστήμη».

– Τί σημαίνει αυτό;

– Εάν έπιχειρήσουμε νά παντρέψουμε τήν ιστορία και τή γεωγραφία ή τήν ιστορία και τήν οικονομία ή τή γεωγραφία και τά μαθηματικά, χάνουμε τό χρόνο μας. Πρέπει νά τά κάνουμε όλα συγχρόνως, νά ξαναδημιουργήσουμε συνθετικές καθολικές προβληματικές

2. Παρακμή: πρόκειται, κατά τον Μπρωντέλ, για λανθασμένο όρισμό των περισσότερο ή λιγότερο βίαιων ιστορικών αλλαγών.

άντάξιες της εποχής μας οι όποιες θά είναι επιχειρησιακές, δηλαδή αποτελεσματικές.

- Πιά είναι η διαφορά ανάμεσα στη «διεπιστήμη» και τη διεπιστημονικότητα;

- Διεπιστημονικότητα είναι η νόμιμη συνένωση δύο γειτονικών επιστημών. Υποστηρίζω ένα έκτεταμένο ζευγάρι. Οι έραστες της γνώσης πού θά επιχειρήσουν νά προσεγγίσουν τη «διεπιστήμη» παντρεύοντας τη μία επιστήμη μέ την άλλη, θά αποδειχθούν υπερβολικά συνεσταλμένοι. Θά επικρατήσουν τά κακά ήθη: ἄς φέρουμε σέ επαφή ὅλες τίς επιστήμες, περιλαμβάνοντας ἀκόμη καί τίς παραδοσιακές, ὅπως ἡ φιλοσοφία καί ἡ φιλολογία, πού δέν εἶναι τόσο νεκρές ὅσο πιστεύουμε καί πού θά κατατελέσουν ἕνα ἀπό τά πλεονεκτήματα μας.

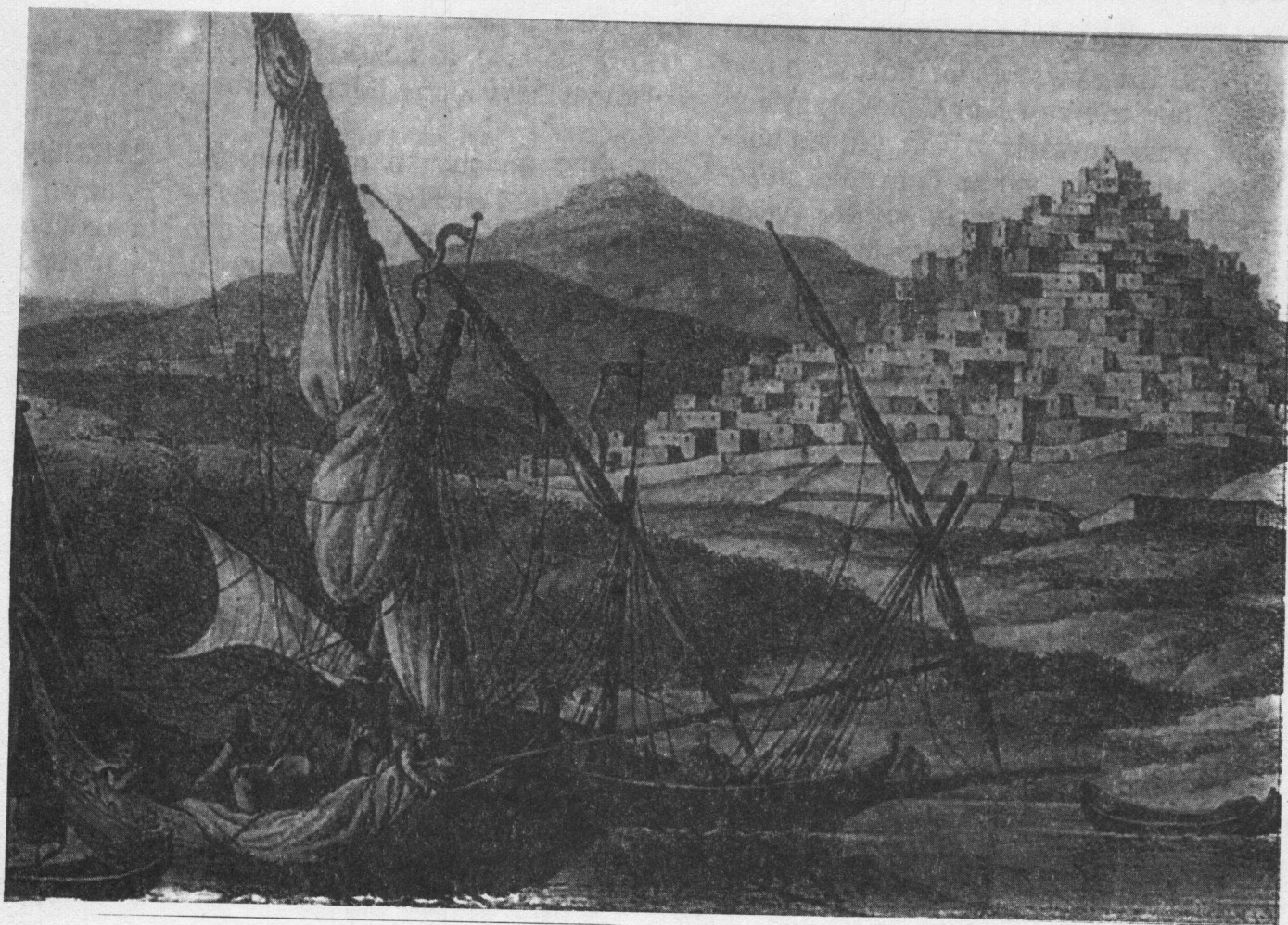
- Γι' αὐτό δημιουργήσατε τό 6ο Τμήμα τῆς Σχολῆς Ἀνωτάτων Σπουδῶν (ΕΡΗΕ);

- Ὁ Σάβλ Μοραζέ εἶχε τήν ἰδέα γιά τή δημιουργία τοῦ τμήματος. Τήν ἐπομένη τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου στό Πανεπιστήμιο ὑπῆρχε μία καί μόνη ἔδρα κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ἱστορίας. Ἐξάλλου ὁ Λυ-

σιέν Φέμβρ ἤθελε ἡ ἱστορία νά κατασκευάζεται στά ἐργαστήρια, σέ συνεργασία μέ οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, γεωγράφους... Ἦμουν κατά κάποιον τρόπο ὁ πρακτικός νοῦς πού πραγματοποίησε τήν ἐπιχείρηση, ὄχι ὁ δημιουργός της. Ἡ δημιουργία τοῦ 6ου Τμήματος μᾶς ἐπέτρεψε νά συμπεριλάβουμε στό πρόγραμμα καί τόν προϋπολογισμό μας μερικούς πολύ ἀξιόλογους συνεργάτες, χωρίς ὀφείκια καί γαλόνια, μέχρι στιγμῆς, ὅπως ὁ Λυσιέν Γκολντιάν, ὁ Πιέρ Φρανκαστέλ, ὁ Ρολάν Μπάρτ, καί ἄλλοι πολλοί. Εἶχαμε τήν δυνατότητα στή Γαλλία νά ιδρύσουμε, ἕνα «ἄσυλο» γιά τίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες πού δέν θά μπορούσαν νά στεγασθοῦν κάτω ἀπό τήν παραδοσιακή πανεπιστημιακή ἀρχιτεκτονική. Μία ἀκόμη κοινωφελῆς ἐπιχείρηση!

- Ἡ «νέα ἱστορία», παρουσιάζεται ὡς ἡ ἀνθρωπιστική ἐπιστήμη πού πέτυχε νά ἐπιβληθεῖ στίς ἄλλες.

- Κατά κάποιον τρόπο ναι. Γιατί ἴσως οἱ ἱστορικοί εἶναι περισσότερο ἐργατικοί ἀπό μερικούς ἄλλους. Ἀλλά ἡ ἱστορία γιά νά εἶναι ἐγκυρη, πρέπει, ἐπαναλαμβάνω, νά εἶναι ἐνσωματωμένη στίς ἄλλες ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί αὐτές ἀπό τήν πλευρά τους ὀφεί-

λουν νά μήν άγνοοῦν τήν ιστορική διάσταση. Οἱ κοινωνιολόγοι, οἱ οικονομολόγοι, οἱ ἀνθρωπολόγοι, οἱ ψυχολόγοι, δέν ἐπιδεικνύουν ἀρκετή εὐαισθησία ὡς πρὸς τήν ιστορική προοπτική τῶν πραγμάτων. Ἡ κοινωνιολογία, γιά παράδειγμα, πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά στοχάζεται καί νά ἀναλύει ἐπάνω στήν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ τῆς πραγματικότητας. Δέν εἶναι δυνατόν. Γιά παράδειγμα τό πρόβλημα τῆς «διάκρισης» – γιά νά θυμηθοῦμε τό ὁμορφο βιβλίο τοῦ Πιέρ Μπουρντιέ – τίθεται σέ ὅλες τίς ἐποχές. Καί παρακολουθώντας αὐτό ἢ τό ἄλλο πρόβλημα διά μέσου τοῦ παρελθόντος χρόνου, μποροῦμε νά ἀποδεσμεύσουμε μία ἐγκυρη, ἐμπεριστατωμένη προβληματική. Ὅσο καί ἂν πολλαπλασιάζονται τά ἐρωτηματολόγια πού ἐρευνοῦν τόν παρόντα χρόνο, δέν ἀρκοῦν. Μέ δίδαξε πολλά ἡ πεποίθηση ἑνός οικονομολόγου, τοῦ Σμόν Κυζνέ, ὅτι τό παρόν ἐξηγεῖται διά τοῦ παρελθόντος καί μάλιστα ἑνός παρελθόντος σχετικά μακρινοῦ.

- Καί ἡ γεγοντολογική ιστορία;
- Εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά συλλάβουμε τά γεγονότα. Δέν θά τολμοῦσα γιά παράδειγμα νά περιγράψω

τή ζωή τοῦ Φιλίππου Β΄. Πρόκειται γιά μιά ἀλλόκοτη προσωπικότητα πού δραπετεύει ἀπό τήν ἐποχή της. Ὁ Φίλιππος Β΄ εἶναι ὑπεύθυνος γιά τό θάνατο τοῦ γιοῦ του: ὁ Δόν Κάρλος εἶναι τρελός. Ἡ τρέλα πλανᾶται πάνω ἀπό τήν οἰκογένεια τῶν Ἀψβούργων. Μετά τό θάνατο τοῦ παιδιοῦ, ὁ βασιλιάς ἐξομολογεῖται στόν ἐξομολόγο τοῦ γιοῦ του. Ἦθελε νά μάθει ἀπό αὐτόν τήν ἀλήθεια γιά τό παιδί του; Τό γεγονός, τό δράμα γοητεύει. Εἶναι ὅμως λάθος νά πιστεύουμε, ὅτι μιά σοβαρή ἐξήγηση ἀποδεσμεύεται ἀπό τήν σειρά τῶν γεγονότων πού παραθέτουμε μέ ἀκρίβεια.

Μέ λίγα λόγια: πολλοί ιστορικοί δέν ἔχουν συναίσθηση τῆς σημασίας καί τοῦ μεγέθους τοῦ ἐπαγγέλματος τους. Ὁ Μάρκ Μπλόκ καί ὁ Λυσιέν Φέβρ εἶχαν, ὅσο τούς ἀναλογοῦσε, τήν αἴσθησι τῆς σχεδόν τραγικῆς σημασίας τῆς ιστορίας. Τήν ἔχω ὅσο καί αὐτοί ἡ τουλάχιστον προσπαθῶ.

– Πάντως ἡ «νέα ιστορία» γνωρίζει ἐπιτυχία.

– Ναί, αὐτή ἡ ιστορία ἐγινε κυρίαρχη. Ἀλλά μέ τή σειρά της καί αὐτή δέν σταματᾶ νά ἀλλάζει. Κινούμαστε στήν τροχιά τῆς «νέας ιστορίας». Κατά τή δεκαε-

τία του '70, οι Γάλλοι ιστορικοί καταπιάσθηκαν με θέματα ιστορίας των νοοτροπιών. Άραγε αναλογίσθηκαν ότι πρόκειται για μία ιδιαίτερη ιστορία που οφείλουν να συνδέσουν απαραίτητως με τό σύνολο;

– Στίς μέρες μας παρατηρούμε ότι οι ιστορικοί μετατοπίζονται προς μία μορφή άκρατου σχετικισμού. Η ιστορία αποτελεί μυθιστόρημα;

– Ο ιστορικός ως μυθιστορηματικός συγγραφέας; Πρόκειται για άστειο. Η ιστορία είναι σοβαρή υπόθεση. Η κριτική αυτή είναι παραχημένη. Ο ιστορικός δεν μπορεί πιά να κατασκευάζει μυθιστορήματα. Η διαφορά ανάμεσα στον Λυσιέν Φέβρ και τον Μισελέ, συνίσταται στο ότι ο Λυσιέν Φέβρ δεν μπορεί να άφεθει στον οίστρο και τή φαντασία του.

– Δηλαδή τί είναι αυτό που κάνει τήν «νέα ιστορία» να άποφεύγει τόν σχετικισμό;

– Γιατί άναλαμβάνει να ώθήσει τήν ιστορία όσο τό δυνατόν μακρύτερα, μέσα σε ένα πλαίσιο που θεωρείται έπιστημονικό. Δηλαδή, κάθε φορά που κατορθώνει να παρουσιάζει μία σειρά στατιστικών δεδομένων, προοδεύει. Δεν ίσχυρίζομαι ότι ή στατιστική είναι όλόκληρη ή ιστορία. Άλλά χωρίς αυτή, πολλές φορές δεν θά ξέραμε πού να στρέψουμε τό βλέμμα. Οί άριθμοί άποτελούν ένα μέσον για να τοποθετούμε σωστά τά προβλήματα, μās έμποδίζουν άπό τίς έσφαλμένες τοποθετήσεις.

– Μέ ποιόν τρόπο ό ιστορικός προσανατολίζει τήν εργασία του προς τούς όρους τής αλήθειας;

– Αλήθεια; ή λέξη είναι υπερβολική. Υπάρχει έπιστημονική αλήθεια έφόσον είναι πρακτικά δυνατός ό έλεγχος. Κατά τή διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, οί μαθηματικές έπιστήμες έχουν αλλάξει πολλές φορές «αλήθεια», και συνεχίζουν να αλλάζουν, στο βαθμό που ή ανάπτυξη τούς τίς φέρνει άντιμέτωπες με νέες πραγματικότητες. Η ιστορία επίσης τοποθετείται σε άντιπαραβολή με όρισμένες πραγματικότητες, όσο πλησιάζει τό πρόσφατο παρελθόν. Σχνά ή ιστορική τοποθέτηση αξιολογείται σε σχέση με τό παρόν – γεγονός που θά είχε κάνει τούς δασκάλους μου, Μάρκ Μπλόκ και Λυσιέν Φέβρ, να ουρλιάξουν. Ήταν τότε άπαγορευμένο να προσεγγίσουμε τή σύγχρονη ιστορία, πέρα άπό τό 1900. Ήπρεπε λοιπόν να φθάσουμε στο 1984, και ούτω καθεξής...

– Τί σκέπτεσθε για τήν πολιτική χρησιμοποίηση των έργων σας και ιδιαίτερος του τρίτου τόμου του Ύλικου πολιτισμού: Ο Χρόνος του Κόσμου;

– Πιστεύω ότι στην πραγματικότητα δεν τό χρησιμοποίησε κανείς. Μόνον ό Άλαιν Μίνκ κατανόησε αυτό που θέλησα να κάνω.

Υπαινίσσεσθε τά «κέντρα» του κόσμου. Άπό αυτήν τήν άποψη πιστεύω ότι, τουλάχιστον, για ένα διάστημα ή Ευρώπη είναι δυστυχώς καταδικασμένη. Τό κέντρο, ή ίσχύς, άναχωρούν για χώρες που δεν έχουν φθαρεί άπό τήν έξουσία. Η Άγγλία έχει φθαρεί και ή Γαλλία επίσης, αλλά σε μικρότερο βαθμό. Η Ευρώπη

θά μπορούσε να βελτιωθεί, να άκτινοβολήσει ένέργεια και δυναμισμό μόνο εάν καταλάμβανε τίς Άνατολικές χώρες ή συνδεόταν μαζί τους. Η Ευρώπη έχει συνθλιβεί άπό τήν σοβιετική και τήν άμερικανική οικονομία. Η καλύτερη ευκαιρία για να επιβιώσει θά ήταν να ένοποιήσει τίς δυνάμεις της και τό χώρο της σε ένα σύνολο.

Η Γαλλία, στίς δεκαετίες '50-'70, άναστατώθηκε όσο ποτέ άλλοτε στο παρελθόν. Η γαλλική κοινωνία και κουλτούρα έχασαν τά προστατευτικά τούς κιγκλιδώματα. Ζούμε τήν παραμονή τής επανάληψης των αλλαγών που θά προσδιορίσουν μία ξαφνική και νέα άνοδο τής παραγωγής. Η άνοδος του δολαρίου είναι ίσως καλό σημάδι: δείχνει ότι, τουλάχιστον, μία χώρα ξεπέρασε τήν κρίση.

Η Γαλλία, στίς δεκαετίες '50-'70, άπώλεσε ένα μεγάλο μέρος τής έλευθερίας της και κατά συνέπεια τής ταυτότητάς της. Δυστυχώς δεν έπαισε να αισθάνεται υπεροπτική «έξαίρεση», γεγονός που ίσως έμπόδισε τήν ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Δεν είμαστε όμως οί μόνοι υπεύθυνοι.

– Πιστεύετε ότι έχετε επιτύχει;

– Και ναι και όχι. Οί άνθρωποι και τά έργα περνούν. Πάντως δεν θά μπορούσε κανείς άλλος να προσφέρει στον έαυτό του τό πνευματικό θέαμα που προσέφερα εγώ: είδα άπό κοντά όλες τίς άνθρωπιστικές έπιστήμες και τίς πραγματικότητες τής Σοβιετικής Ρωσίας, τής Άμερικής, των Ίνδιων, τής Κίνας. Όλες αυτές οί έμπειρίες κάτω άπό τά μάτια μου με βοήθησαν πολύ. Καί πέτυχα στην έρευνα μου, ή τουλάχιστον νοιώθω ικανοποιημένος.

– Αισθάνεσθε ένας άνθρωπος μόνος;

– Ναι, μόνος διανοητικά. Μέ τούς ανθρώπους που συνάντησα δεν ένιωθα τήν έγγύτητα που είχα με τόν Λυσιέν Φέβρ. Η πνευματική ζωή σας άνοίγει προς τούς άλλους αλλά, ταυτόχρονα, σās άναδιπλώνει στον έαυτό σας. Δεν είμαι όμως μόνος γιατί, για μένα, ζωή δεν ήταν μόνο ή πνευματική ζωή. Έχω τήν οικογένεια, τούς φίλους μου.

– Τελικά, ή ιστορία έχει κάποιο νόημα;

– Πιστεύω βαθιά στην πρόοδο των ανθρώπων, του πνεύματος και τής ήθικης. Η ιστορία όμως προχωρά όπως οί ισπανικές λιτανείες: ένα βήμα μπρός και ένα ή δύο πίσω. Κάθε πρόοδος που συντελείται θέτει νέα προβλήματα. Η έκρηκτική ανάπτυξη τής ύλικης ζωής συνοδεύεται για παράδειγμα άπό άνοδο τής έγκληματικότητας. Άλλωστε για κάθε έννοια υπάρχει και ή αντίθετη της. Καί οί δύο άνήκουν στίς «δυναμικές δομές» τής ιστορίας. Δεν υπάρχει μόνο ό Θεός, υπάρχει και ό Διάβολος.

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΕΡΝΑΝ ΜΠΡΩΝΤΕΛ*

Είναί χωρίς άμφιβολία ό μεγαλύτερος ιστορικός του προηγούμενου αιώνα, ό δάσκαλος και θεωρητικός που πέτυχε να έκθρόνισει από τά πανεπιστήμια της Γαλλίας την παραδοσιακή και ιδεολογικοποιημένη πολιτική ιστορία και να επηρεάσει την έπιστήμη της ιστορίας σε όλόκληρο τόν κόσμο.

Γεννήθηκε τό 1902 σε ένα μικρό χωριό της Λορραίνης, τό Λυμεβίλ άν Όρνουά, και πέθανε τό 1985 στο Παρίσι. Άφιερώθηκε στην ιστορία για περισσότερο από μισό αιώνα και «κλυδωνίστηκε», όπως λέει και ό ίδιος, μαζί μέ την ιστορία του καιρού του: υπηρέτησε τή θητεία του στον γαλλικό στρατό κατοχής του Ρήνου (1925), στρατεύθηκε τό 1938 στο μέτωπο των Άλπεων και παρέμεινε στην γραμμή Μαζινό από τό 1939 ως τό 1940. Φυλακίσθηκε τόν Ιούλιο του 1940 και άπελευθερώθηκε τόν Μάιο του 1945. Στη φυλακή, χωρίς ντοκουμέντα και σημειώσεις, έγραψε τή διατριβή του μέ θέμα, ή Μεσόγειος και ό μεσογειακός κόσμος τήν εποχή του Φιλίππου Β'. Εκεί, είχε και τήν μεγαλειώδη έμπνευση να συλλάβει τούς τρεις ρυθμούς της ιστορίας. Υποστήριξε τήν διατριβή του τό 1947, ή όποία εκδόθηκε μετά από δύο χρόνια.

Ό πατέρας του ήταν δάσκαλος και ό ίδιος δίδαξε ιστορία στή μέση εκπαίδευση, στην Άλγερία, από τό 1923 ως τό 1932 και κατοπιν στο Παρίσι. Μετά από σύντομη παραμονή στο Παρίσι, τό 1935 διορίστηκε καθηγητής στή Βραζιλία, στο Πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο όπου γνώρισε τόν Κλώντ Λεβί-Στρως

Στό Παρίσι επέστρεψε τό 1937 ως διευθυντής σπουδών στην Άνωτάτη Σχολή πρακτικών Σπουδών (École pratique des Hautes Études) στον τομέα «Φιλολογία της Ιστορίας». Από 1946 ως τό 1969 συμμετείχε στην διευθυντική ομάδα του έπιστημονικού περιοδικού «Annales» και τό 1949 έξελέγη, στή θέση του Λυσιέν Φέβρ, καθηγητής στο Κολλέγιο της Γαλλίας (Collège de France) όπου παρέμεινε για 23 χρόνια. Τό 1947 μαζί μέ τόν Λυσιέν Φέβρ, τόν Πιερ Όζέ (φυσικό) και τόν Σάρλ Μοραζέ (ιστορικό) ιδρύουν μέ τή χρηματική ύποστήριξη του ιδρύματος Ροκφέλερ, τό 6ο Τμήμα της Άνωτάτης Σχολής πρακτικών Σπουδών, αυτό που ό Μπρωντέλ αποκάλεσε «άσυλο» των ανθρωπιστικών έπιστημών. Ό Λυσιέν Φέβρ εκλέγεται πρόεδρος και ό Μπρωντέλ γραμματέας του τμήματος. Τό 1956 ό Μπρωντέλ εκλέγεται πρόεδρος του τμήματος και παραμένει στή θέση αυτή μέχρι τή συνταξιοδότηση του τό 1972. Τό Τμήμα αυτό θά άποτελέσει άργότερα, υπό τήν καθοδήγησή του, τήν Άνωτάτη Σχολή Κοινωνικών Έπιστημών (EHESS). Μέ δική του φροντίδα ιδρύεται τό 1962 στή λεωφόρο Ρασπάγ στο Παρίσι, ό Οίκος των Έπιστημών του Άνθρώπου (Maison des Sciences de l'Homme) του όποιου και είναι διευθυντι-

Λίγα λόγια για τόν Μπρωντέλ

Κλώντ Λεβί-Στρως. Στο πρόσωπό του συνάντησε, τόν «άπομονωμένο σοφό», όπως τόν χαρακτήριζε, τόν συνάδελφο των κοινωνικών έπιστημών που οργανώνει «διεπιστημονικές» προσεγγίσεις, που ώθει συγκεκριμένα τήν «δομική» ανθρωπολογία προς τούς όρίζοντες της γλωσσολογίας, της «μη-συνειδητής» ιστορίας και των «κοινωνικών» μαθηματικών. Των μαθηματικών, δηλαδή, που συλλαμβάνουν και εκφράζουν μέ τούς δικούς τους άκριβείς και συνοπτικούς όρους τίς κοινωνικές δομές και σχέσεις.

Κ. Μάρξ. Η σχέση του μέ τόν μαρξισμό προκάλεσε άντιφατικές δηλώσεις και άλληλουσγκρουόμενες άντιδράσεις. Τό Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας άπέρριψε τό έργο του ως άντικομμουνιστικό, ενώ τό Ίνστιτούτο Γκράμισι τό είχε έκθειάσει. Ό ίδιος θεωρούσε ότι ό Μάρξ ήταν ό πρώτος που κατασκεύασε άληθινά κοινωνικά μοντέλα μέ άφετηρία τή μακρά διάρκεια στην ιστορία. Δανείστηκε τά έρμηνευτικά του εργαλεία και άναβαπτίζοντάς τα στους «μεταβαλλόμενους ποταμούς του χρόνου» τούς έδωσε μιιά άλλη, ευρύτερη σημασία. Από αυτήν τήν όπτική γωνία κατακεραύνωνε ως άυτοκαταστροφική τήν άπλουστευτική προσήλωση των σύγχρονων μαρξιστών στα άρχικά συστήματα έρμηνείας.

Ζώρς Ντιμπύ. Όπως παρατηρούσε και ό συνάδελφος του στο Κολλέγιο της Γαλλίας, Ζώρς Ντιμπύ, «ποιός από μäs, και μάλιστα από αυτούς που ένοχλήθηκαν από τίς κατά μέτωπον επιθέσεις του Μπρωντέλ στα φρούρια της παραδοσιακής ιστορίας, δέν ένιωσε κάποτε ότι προχωρούσε σε δρόμους που ό ίδιος ό Μπρωντέλ είχε άνοιξει, κι ήταν έτοι σαν να εργάζονταν μέ τήν δική του καθοδήγηση;»

κό στέλεχος μέχρι τό 1972. Τό 1984 εκλέγεται μέλος της Γαλλικής Άκαδημίας. Ό Μπρωντέλ έχει ήδη χαρακτηριστεί στην Γαλλία ως ό «βασιλιάς της ιστορίας», ό «καθοδηγητής της νέας ιστορίας» και έχει άποθεωθεί, όσο λίγοι, κατά τή διάρκεια της ζωής του.

Τόν Οκτώβριο του 1985 προεδρεύει σε μεγάλη επιστημονική εκδήλωση που οργανώνεται προς τιμήν του στο Σατοβαλόν, στη γαλλική πλευρά της Μεσογείου. Ένα μήνα αργότερα πεθαίνει μετά από χειρουργική επέμβαση.

Τό έργο του τιμήθηκε με μεγάλη επιστημονική αναγνώριση και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες. Στη Νέα Υόρκη λειτουργεί κέντρο έρευνών με τό όνομά του. Στο έργο του εκφράστηκε με τόν πιο γόνιμο τρόπο ή άνηθηση τών ανθρωπιστικών επιστημών που είχε συνεπάρει τή μεταπολεμική Γαλλία. Μετά τό 1970, δηλαδή μετά τή σαρωτική δεκαετία του '60, ή διάδοση τών απόψεων του ξεπερνά τούς στεγανούς χώρους τών ειδικών και γνωρίζει διεθνή προβολή. Καί αυτό γιατί όπως εξηγεί ό Ίμάνουελ Βαλεροστάιν, διευθυντής του κέντρου Μπρωντέλ τής Νέας Υόρκης, τό έργο του ικανοποιούσε τή δίψα για μία τεκμηριωμένη, διαυγή και συνολική ματιά στην ιστορία και τήν απέχθεια τών νέων ιστορικών για τήν άφηρημένη, λεπτομερή αναδίφηση.

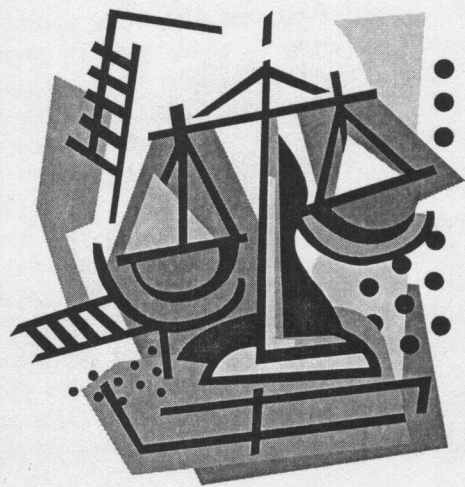
Παρότι διάσημοι Γάλλοι διανοούμενοι του καιρού του αλλά και συνεργάτες του δήλωναν κομμουνιστές ό ίδιος άρνήθηκε κάθε πολιτική στρατέυση. Έκτιμούσε τή σφαιρική αντίληψη του Μάρξ για τήν ιστορία και δήλωνε «ύλιστής» με τόν δικό του τρόπο: «Είμαι όπαδός τής φιλοσοφίας που περιλαμβάνει στίς αναλύσεις τής τήν ύποδομή και τήν ύπερδομή. Με μία διαφορά: δέν πιστεύω ότι ή ύποδομή προσδιορίζει τήν ύπερδομή. Οι ύπερδομές έχουν τουλάχιστον τήν ίδια βαρύτητα και τήν ίδια σημασία. Κατά τή γνώμη μου ό καπιταλισμός συνιστά ύπερδομή, είναι ένα είδος κουλτούρας, ένας τρόπος ζωής.»

Είναι φανερό ότι ό Μπρωντέλ δέν ήταν μόνο ό θεωρητικός που θεμελίωσε τήν «νέα ιστορία» αλλά και ό εύφυής πρακτικός νους που φρόντισε να τή στεγάσει σε πρωτοποριακούς πανεπιστημιακούς θεσμούς. Άκόμη και σήμερα, χάρις στην παράδοση τής σχολής τών «Annales», όταν οι ιστορικοί καταπιάνονται με θέματα που είχε εξοβελίσει ή λεγόμενη «νέα ιστορία», όπως οι βιογραφίες και ή πολιτική ιστορία, δέν μπορούν πλέον να άγνοούν τήν «όρχήστρα» τών κοινωνικών επιστημών, δηλαδή τούς οικονομικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς τών προσώπων και τών γεγονότων.

* Τό βιογραφικό σημείωμα στηρίχθηκε στο «Magazine Littéraire», ό.π., στο άφιέρωμα του «Nouvel Observateur», τχ. 1100, 6-12 Δεκεμβρίου 1985, σελ. 74-82, στο ειδικό άφιέρωμα του επιστημονικού περιοδικού «Espaces Temps», τχ. 34-35/1986, καθώς και στο βιβλίο του F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Παρίσι 1969, ελληνική έκδ. Μελέτες για τήν Ιστορία, μτφρ. Όντέτ Βαρών, Ρόδη Σταμούλη, Μνήμων 1986.

Έργα του Μπρωντέλ μεταφρασμένα στα ελληνικά

- F. Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, μτφ. Ρ. Μπενβενίστε, έκδ. Αλεξάνδρεια 1992.
 F. Braudel, M. Aymard, F. Coarelli, *Η Μεσόγειος*, μτφρ. Ε. Άβδελά, Ρ. Μπενβενίστε, έκδ. Αλεξάνδρεια 1990.
 F. Braudel, G. Duby, R. Arnaldez, *Η Μεσόγειος*, μτφρ. Κ. Αντύπας, έκδ. Αλεξάνδρεια 1991.
 F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ό μεσογειακός κόσμος τήν εποχή του Φιλίππου Β' τής Ισπανίας*, μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Α', έκδ. MIET 1991.
 F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ό μεσογειακός κόσμος τήν εποχή του Φιλίππου Β' τής Ισπανίας*, μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Β', έκδ. MIET 1998.
 M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel, *Κείμενα εύρωπαϊκής ιστορίας*, μτφ. Γ. Γουλιμή, έπιμ. Θ. Βερέμης, έκδ. Παπαζήσης 1985.
 F. Braudel, *Μεσόγειος. Συλλογικά πεπρωμένα*, μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη, έκδ. MIET 1997.
 F. Braudel, *Οι μνήμες τής Μεσογείου*, μτφρ. Κ. Ούγουρλόγλου, έκδ. Λιδάνης-Νέα Σύνορα 2000.
 B. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός*, τ. Α', μτφρ. Αίκατ. Άσδραχά, 1995, τόμ. Β', μτφρ. Φίλιπ. Δρακονταειδής, 1998, έκδ. MIATE.
 F. Braudel, *Γραμματική τών πολιτισμών*, μτφρ. Α. Άλεξάκης, έκδ. MIET 2001.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΜΑΚΕΔΟΝΕΣ: ΠΤΥΧΕΣ ΕΝΟΣ «ΑΝΥΠΑΡΚΤΟΥ» ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

του Τάσου Κωστόπουλου

Η ένοπλη διακοινοτική σύρραξη στην ΠΓΔ Μακεδονίας είχε ήδη δρομολογηθεί όταν, στις 4 Μαρτίου 2001, η Διαρκής Ίερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αποφάσισε να υπενθυμίσει σε κυβερνώντες και απλούς πολίτες τα όρια της «έθνικα όρθης» πολιτικής όσον αφορά τό πάλαι ποτέ «μείζον έθνικό μας θέμα». Ήταν οι μέρες πού ή έπερχόμενη νέα βαλκανική καταγίδα τροφοδοτούσε ποικίλα σενάρια σχετικά μέ τήν επίτευξη ενός συμβιβασμού στό (όλοκληρωτικά άνεπίκαιρο, πλέον) ζήτημα του όνόματος τής γειτονικής μας χώρας. Καθυστερημένοι μακεδονομαχούντες τής προηγούμενης δεκαετίας, από τήν Παμμακεδονική τών ΗΠΑ μέχρι τόν Στυλιανό-Άγγελο Παπαθεμελή, συνωθούνταν σέ ταπεινά μονόστηλα γιά νά καταγγείλουν τή διαφανόμενη νέα μειοδοσία τής άποδοχής (στήν πραγματικότητα έπιβολής) τής όποιας «σύνθετης όνομασίας».

Από κοντά και ή Ίερά Σύνοδος. Μέ τήν ανακοίνωσή της, «αισθάνεται τό χρέος νά εκφράσει τήν άνησυχία της γιά τό ένδεχόμενο νά αναγνωριστει έπίσημως και διεθνώς τό γειτονικό κράτος μέ όνομα πού θά περιέχει τόν όρο “Μακεδονία”». Η παρέμβαση αυτή θεωρείται «συνέχεια και έπιβεβαίωση παλαιότερης ποιμαντορικής έγκυκλίου τής Ίεράς Συνόδου (ύπ' άριθμ. 2536) ή όποία έξεδόθη στις 5 Ιουνίου 1992» –στό άποκορύφωμα, δηλαδή, τής έθνικιστικής ύστερίας– και στην αίτιολογία της έπιστρατεύει τό μάξιμουμ τών έπιχειρημάτων τής περασμένης δεκαετίας: «Η Εκκλησία τής Ελλάδος πιστεύει ότι ή χρησιμοποίηση του όνόματος “Μακεδονία” από τό γειτονικό κράτος, άποτελει σφετερισμό σημαντικού τμήματος τής Ιστορίας και του Πολιτισμού μας, άνοίγει τό δρόμο γιά έδαφικές διεκδικήσεις και γιά τήν άνακίνηση άνυπάρκτων μειονοτικών ζητημάτων, τραυματίζει τήν έλληνική αξιοπρέπεια και προσβάλλει τήν ιστορική άλήθεια». Η έμμονη στό άλήστου μνήμης αυτό «κεκτημένο» του 1992

θεωρείται από τήν ίδια τήν Ίερά Σύνοδο στοιχειώδης άνταπόκριση, όχι μόνο στις «κραυγές άγωνίας» τών «Όργανώσεων τών Άποδήμων Μακεδόνων», αλλά και στην «ίδιαίτερη άγωνία του ποιμνίου της πού ζει στην Βόρειο Ελλάδα». Άποδέκτες του μηνύματος δέν είναι, φυσικά, άλλοι από τήν κυβέρνηση και τόν πολιτικό κόσμο τής χώρας, πού καλούνται «νά έπιβεβαιώσουν τήν άταλάντευτη έμμονη τους στην παλαιότερη άπόφαση γιά τό θέμα του Συμβουλίου Άρχηγών τών Κομμμάτων, ή όποία και χειροκροτήθηκε από τήν συντριπτική πλειοψηφία του λαού μας, και ύποστηρίχθηκε από τά μαζικά και ένθουσιώδη πατριωτικά συλλαλητήρια τών Άθηνών, τής Θεσσαλονίκης, πολλών άλλων πόλεων και τών μεγάλων κέντρων του εκτός Ελλάδος Έλληνισμού».¹

Πολύ φυσιολογικά όλα αυτά, θά πει κανείς. Στο κάτω-κάτω τής γραφής, ή Εκκλησία τής Ελλάδος υπήρξε ένας από τους βασικούς μοχλούς τής κινητοποίησης του 1992-94 ενάντια στους «γυφτοσκοπιανούς σφετεριστές τής ιστορίας μας». Οι μητροπόλεις συμμετείχαν όργανωμένα «μετά του ποιμνίου τους» στά πανεθνικά συλλαλητήρια τής πρώτης περιόδου (1992-93), γιά νά άυτονομηθοϋν στή συνέχεια από δημάρχους και κόμματα και νά καθοδηγήσουν τό δεύτερο κύμα κινητοποιήσεων (1994-95) – ενάντια, αυτήν τή φορά, στους «μειοδότες» πολιτικούς και τήν προοπτική συμβιβασμού. Κορυφαία στιγμή μπορεί νά θεωρηθει τό συλλαλητήριο πού όργάνωσε στις 15.2.94 ό Θεσσαλονίκης Παντελεήμων, τυπικά μέν κατά τής πρόσφατης τότε άναγνώρισης τής ΠΓΔΜ από τίς ΗΠΑ, αλλά μέ πραγματικό στόχο τίς βολιδοσκοπήσεις

1. Δελτίο Τύπου τής Ίεράς Συνόδου, Άθήνα 5.3.2001, όπως παρατίθεται στην έπίσημη ιστοσελίδα τής Εκκλησίας τής Ελλάδος (<http://www.ecclesia.gr>).

της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για μία συμβιβαστική επίλυση της διαφοράς. Τό συλλαλητήριο, στο οποίο ήγεμόνευσε ή φασίζουσα άκροδεξιά (με βασικό σύνθημα «Στά όπλα-στά όπλα, νά πάρουμε τά Σκόπια»), κατέληξε σέ επεισόδια μπροστά στό άμερικανικό προξενείο· τήν επομένη, ή κυβέρνηση Παπανδρέου, σέ μία δραματική αλλαγή πολιτικής, επέβαλε τό 18μηνο έμπάργκο κατά της ΠΓΔΜ.² Ίδωμένες εκ τών ύστέρων, οι ζυμώσεις και πολιτικοϊδεολογικές αποκρυσταλλώσεις εκείνων τών ημερών αποκαλύπτονται ως ή μήτρα πού γέννησε τό τωρινό φαινόμενο του μεταμοντέρνου φονταμενταλισμού, φαινόμενο πού βρήκε τήν πολιτική του έκφραση στό πρόσωπο του Χριστόδουλου και τίς «λαοσυνάξεις» του έτους 2000. Λογικότατα, λοιπόν, ή Έκκλησία της Ελλάδος επικαλείται ως προνομακή νομιμοποιητική αναφορά για τήν παρέμβασή της τίς μέρες εκείνες του 1992.³

Έντελώς διαφορετικά είναι, ωστόσο, τά πράγματα μέ τήν υπόλοιπη επιχειρηματολογία της Ίερās Συνόδου. Πέρα από τίς γελοιότητες του τύπου «άν μέ δική μας ύπογραφή άναγνωρισθεί κράτος μέ όνομα πού θά περιλαμβάνει τόν όρο “Μακεδονία”, τότε σέ λίγα χρόνια δέν αποκλείεται νά απαγορευθεί στους Βόρειους Έλληνες νά όνομάζονται Μακεδόνες», υπάρχει κυρίως εκείνη ή αναφορά στην προοπτική «ανάκλισης άνύπαρκτων μειονοτικών ζητημάτων», πού βγάζει μάτι. Άν μή τί άλλο, επειδή αυτά τά «άνύπαρκτα» μειονοτικά ζητήματα (δηλαδή τό έξής ένα: οι Σλαβομακεδόνες) κάθε άλλο παρά άγνωστα στην Έκκλησία

της Ελλάδος είναι, όπως περίτρανα αποδεικνύουν τά ίδια τά ντοκουμέντα της τελευταίας. Ντοκουμέντα πού ή Έκκλησία ή ίδια φρόντισε νά δώσει στή δημοσιότητα σέ παλιότερες εποχές, προκειμένου νά τονίσει τή συμβολή της στους «άγώνες του Έθνους». Δέν αναφέρομαι εδώ στον Μακεδονικό Άγώνα ό οποίος, χάρη και στην άγρια πλαστογραφησή του από τήν επίσημη ιστοριογραφία, αποτελεί προσφιλές σημείο αναφοράς τών κάθε λογής «εθνικά ευαίσθητων» ιεραρχών, μέ πρώτο και καλύτερο τόν σημερινό αρχιεπίσκοπο.⁴ Πρόκειται για έγγκυκλιους της Ίερās Συνόδου πού εκδόθηκαν μετά τό 1913 και οι όποιες συνδέονται άρρηκτα

2. Ίδέα πού αποδίδεται στον τότε ύπουργό Τύπου & Πληροφοριών, Εύάγγελο Βενιζέλο (Evangelos Kofos «Greece's macedonian adventure: the controversy over FYROM's independence and recognition», http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/contr_Kofos19990705.html).

3. Για μία πρώτη, δημοσιογραφική επισκόπηση του ρόλου της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην εθνικιστική ύστερία του 1992-94, βλ. Ίός της Κυριακής «Τό ράσο κάνει τόν πολιτικό», «Έψιλον» της Κυριακάτικης Έλευθροτυπίας, 20.3.94.

4. Χαρακτηριστικό δείγμα, ή όμιλία του «Η συμβολή τών Έλλήνων Ίεραρχών της Μακεδονίας στην ευόδωση του “Μακεδονικού Άγώνα”» (-1992), όπως παρατίθεται μέχρι σήμερα στην ιστοσελίδα της Μητροπόλεως Δημητριάδος (<http://www.imd.gr/html/gr/section02/history/speeches/01/01.htm>).

μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιά βίαιη ἀφομοίωση τῶν σλαβόφωνων Μακεδόνων τῆς Βόρειας Ἑλλάδας – μιᾶς πληθυσμιακῆς ομάδας πού κατά τόν Μεσοπόλεμο ἀριθμοῦσε γύρω στίς 200.000 ἄτομα, στά μετεμφυλιακά χρόνια τουλάχιστον 150-150.000, καί ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἐπί δεκαετίες ἀντικείμενο μιᾶς (ἐν μέρει πετυχημένης) κρατικῆς ἐκστρατείας γιά τήν καταστροφή τῆς ἰδιαίτερης γλωσσοπολιτισμικῆς τῆς ταυτότητας, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὅποια «ἐθνική συνείδηση» τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἐπιμέρους συλλογικότητων πού τήν ἀπαρτίζουν.⁵ Δημοσιευμένα τό 1956 ἀπό τήν ἴδια τήν Ἱερά Σύνοδο σέ μιᾶ ἐπίσημη συλλογή συνοδικῶν ἐγκυκλίων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα,⁶ τά ἐγγράφα αὐτά ὄχι μόνο συμπληρώνουν τήν εἰκόνα πού ἔχουμε γιά ἐπιμέρους πτυχές αὐτῆς τῆς κρατικῆς πολιτικῆς, ἀλλά ἀποδεικνύονται ἐξόχως διαφωτιστικά γιά τή στάση τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἀπέναντι σ' ἐκεῖνο τό κομμάτι τοῦ ποιμνίου τῆς πού ἀντικειμενικά ἀπέκλινε ἀπό τήν ἐθνικά ἐπιθυμητή «κανονικότητα».

Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ παρατίθενται τά κυριότερα ἀπ' αὐτά τά ντοκουμέντα. Τά περισσότερα προέρχονται ἀπό τήν περίοδο τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, ἐποχή τρομερή γιά τούς Σλαβομακεδόνες τῆς Ἑλλάδας, ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τήν καθολική ἀπαγόρευση τῆς γλώσσας τους καί τή θέσπιση μιᾶς πλειάδας ἐπισημοποιημένων διακρίσεων, ὀρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες διατηρήθηκαν μέχρι τίς μέρες τῆς Μεταπολίτευσης ἢ καί ἀργότερα (ἐπιτηρούμενες ζώνες, πιστοποιητικά φρονημάτων, ἀπαγόρευση ἀγορᾶς ἀκινήτων στούς τα-

ξινομημένους ὡς «σλαβοσυνειδητους» κλπ). Ἄλλα χρονολογούνται ἀπό τά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ἐποχή οὐδόπως πύο φιλελεύθερη στό συγκεκριμένο ζήτημα. Ἀναλυτικότερα:

♦ Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπαγορεύει ἐν ἔτει 1937 τά σλαβικά βαφτιστικά ὀνόματα καί ἐνημερώνει τίς κατά τόπους μητροπόλεις ὅτι, ὕστερα ἀπό σχετική συνεννόηση κορυφῆς (προφανῶς μέ τό Ὑφυπουργεῖο Ἀσφαλείας τοῦ Μανιαδάκη), σέ περίπτωση πού οἱ ἱερεῖς ἀντιμετωπίζουν προσκόμματα στήν ἐφαρμογή τῆς ἀπαγόρευσης, προβλέπεται «πᾶσα ἐνδεικνυομένη ἐνίσχυσις

5. Γιά μιᾶ διεξοδική ἐπισκόπηση αὐτῶν τῶν ἀφομοιωτικῶν προσπαθειῶν, βλ. τό βιβλίον μου *Ἡ ἀπαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή τῶν σλαβικῶν διαλέκτων στήν ἑλληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Ἀθήνα 2000. Ἡ διαχρονική μελέτη τῶν ποικίλων ὑπηρεσιακῶν ἐκτιμήσεων καί καταγραφῶν τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ, καθώς καί τῶν συνεπειῶν τῆς ἐν λόγῳπρακτικῆς πάνω στήν καθημερινή ζωή τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερόμενων, ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τοῦ ἐπόμενου βιβλίου μου («Τό ζύγισμα τῆς συνείδησης»), τό ὁποῖο βρίσκεται στό στάδιο τῆς συγγραφῆς.

6. Αἱ συνοδικαί ἐγκύκλιοι, ἐκδιδόμενα ὑπό τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπί τῆ 100ῆς περιόδου τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς, τόμ. Β' (1934-1956), Τυπογραφεῖον τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1956. Γιά τόν ἐντοπισμό τῆς συλλογῆς καί τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, εὐχαριστῶ πολύ τόν Σάκη Ἀλεξανδρή.

υπό των κατά τόπους 'Αστυνομικῶν 'Αρχῶν» γιά τόν πειθαναγκασμό των δυστροπούντων γονέων, συγγενῶν καί ἀναδόχων. Τό μέτρο ἐντάσσεται στίς προσπάθειες τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Αὐγούστου γιά ἐπιβολή «τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλληνοῦ καί ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τόν ἀκραφνῆ ἑλλητισμόν καί εἰς τήν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης».⁷ Σχεδόν δυό δεκαετίες ἀργότερα (1955), ἡ ἴδια ἀπαγόρευση ἀνανεώνεται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο, καί οἱ μητροπόλεις ἐντέλλονται νά ἐπαρτυποῦν γιά τήν «πιστήν καί ἀπαρέγκλιτον ἐφαρμογήν» τῆς. Γιά τή μακρομέρυσή τῆς, χαρακτηριστική εἶναι ἡ σχετικά πρόσφατη (1998) δημοσίευσή στον ἀθηναϊκό Τύπο τῆς εἰδήσεως ὅτι, σέ συγκεκριμένο χωριό τῆς Φλώρινας, ἱερέας ἀρνήθηκε νά βαφτίσει κοριτσάκι «μέ τό βουλγαρικό ὄνομα Ντόνκα».⁸

◆ Ἐν εἴτει 1939, ἡ Ἱερά Σύνοδος διατάζει ἕνα ἐκτεταμένο καί ἀναλυτικό φακέλωμα ὄλων τῶν «σλαυοφῶνων καί βλαχοφῶνων ἐνοριῶν» τῆς Βόρειας Ἑλλάδος. Ἀνάμεσα στά στοιχεῖα, πού οἱ ἀρμόδιοι μητροπολίτες καλοῦνται νά διαβιβάζουν στό κέντρο, εἶναι καί ἡ «μητρική γλώσσα», τό «ἐθνικό φρόνημα», ἡ «ἐθνική δράσις» καί ἡ «οἰκογενειακή καί περιουσιακή κατάστασις» τῶν πατέρων αὐτῶν τῶν κοινοτήτων. Ἡ ὅλη καταγραφή συμβαδίζει μέ τήν ἐπιβολή –τήν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο– τοῦ θεομοποιημένου φακελώματος ὄλων ἀνεξαιρέτα τῶν πολιτῶν καί τοῦ «πιστοποιητικοῦ κοινωνικῶν φρονημάτων» ἀπό τοῦς ἀρχιτέκτονες τοῦ μεταξικοῦ Τρίτου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Κατά πᾶσα πιθανότητα, τά δεδομένα τῆς ἐνδοεκκλησιαστικῆς αὐτῆς «ἀπογραφῆς» θά βρίσκονται ἀκόμη στά ἀρχεῖα τῆς Ἱεράς Συνόδου.

◆ Ἐνάμιση χρόνο ἀργότερα, ἐν μέσῳ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καί λίγο πρὶν ἀπό τή γερμανική ἐπέμβαση καί τήν κατάρρευση τοῦ μετώπου, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος φροντίζει, ὕστερα ἀπό εἰδική ἐντολή τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, γιά τήν «ἀντικατάστασιν» τῶν σλαβικῶν εἰκόνων τῶν ἐκκλησιῶν «δι' ἄλλων Ἑλληνικῶν τοιούτων». Ἡ «ἀπομάκρυνση» (συνηθέστερα: ἡ ἀπλή καταστροφή) τῶν ἐνοχλητικῶν σλαβικῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων ἀπό τοῦς ναοῦς καί τά νεκροταφεῖα τῆς Β. Ἑλλάδος εἶχε ἀρχίσει βέβαια πολύ νωρίτερα – στή βάση «ἀτομικῶν» κυρίως πρωτοβουλιῶν τοπικῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν διοικητῶν.⁹ Ἡ σχετική ἐντολή τῆς Ἱεράς Συνόδου συστηματοποιεῖ καί ἐπισημοποιεῖ αὐτήν τή μνημειακή ἐθνοκάθαρση, δέν ξέρουμε ὅμως σέ ποῖο βαθμό πρόλαβε νά ὑλοποιηθεῖ μέσα στίς συγκεκριμένες συνθήκες τῆς ἐποχῆς. Τά χρονικά περιθώρια μέχρι τήν ἔναρξή τῆς Κατοχῆς ὑπῆρξαν, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐκ τῶν πραγμάτων πολύ περιορισμένα. Γνωρίζουμε, πάντως, ὅτι αὐτό τό ἔργο ὀλοκληρώθηκε σέ μεγάλο βαθμό στή διάρκεια τῆς χούντας, χάρις στά κονδύλια τῶν «εἰδικῶν μακεδονικῶν προγραμμάτων» καί τήν ἰδιαίτερη συμβολή ἱεραρχῶν ὅπως ὁ κατεξοχῆ μνημειοκτόνος Αὐγουστίνος Καντιώτης.¹⁰ Μεταγενέστερη ἔκδοση τῆς Μητροπόλεως Φλώρινης περιγράφει λ.χ. ἀναλυτικά τή «διόρθωση» μέ

λαδομοποιία καί ἐν συνεχείᾳ τήν ἀποκαθήλωση τῶν σλαβικῶν εἰκόνων ἀπό τόν (πάλαι ποτέ ἐξαρχικό) μητροπολιτικό ναό τῆς πόλης, γιά νά κατατεθοῦν σέ «κάποια ὑπηρεσία τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας», καθώς καί τίς συμπληρωματικές «διαρρυθμίσεις» ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ κτιρίου, ἔτσι ὥστε «νά μή φαίνεται οὔτε ἶχνος σλαβικῆς τεχνοτροπίας».¹¹ Στά περισσότερα σλαβόφωνα χωριά, τά σημάδια ἀπό τέτοιου εἶδους χοντροκομμένες «διορθωτικές» ἐπεμβάσεις στήν εἰκονογραφία εἶναι κατά κανόνα ἀκόμη ὄρατες. Ἄλλοῦ, ἡ ἀντικατάσταση τῶν σλαβικῶν εἰκόνων ὑπῆρξε διακριτικότερη: ὅπως λ.χ. διαπιστώσαμε πρὶν ἀπό μερικά χρόνια στήν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ κ. Παπαθεμελῆ, τό χωριό Ὅσσα (τ. Βυσῶκα) τοῦ Λαγκαδά, οἱ παλιές κυριλλικές εἰκόνες τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας φυλάγονται ἀπλά σέ εἰδικό μέρος, μακριά ἀπό τά μάτια τοῦ κοινοῦ.¹²

◆ Τό ἐπόμενο –καί τελευταῖο– ντοκουμέντο χρονολογεῖται ἀπό τοῦς τελευταίους μῆνες τοῦ Ἐμφυλίου, καί ἀφορᾷ τή συμμόρφωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ σχετική ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν σχετικά μέ τήν «καταλληλότερη ἀπό ἐθνικῆς ἀπόψεως» ὀνομασία γιά τήν ἐπίμαχη πληθυσμιακή ὀμάδα. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀπόφαση τῆς σύσκεψης πού πραγματοποιήθηκε στίς 23.3.49 στό ΓΕΣ μέ συμμετοχή ἐκπροσώπων τοῦ στρατοῦ, τῶν ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν, Ἐσωτερικῶν & Δημ. Τάξεως καί ἄλλων παραγόντων, εἰδικά «ἐπί τοῦ ζητήματος τῶν Σλαυοφῶνων τῆς Β. Ἑλλάδος», προκειμένου νά καθοριστοῦν οἱ βασικοὶ ἄξονες τῆς κρατικῆς πολιτικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στήν «ἀνύπαρκτη μειονότητα» μετά τή διαφαινόμενη συντριβή τοῦ ΔΣΕ. «Κατόπιν ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος ἀπό πάσης πλευρᾶς», διαβάζουμε στό σχετικό ἔγγραφο τοῦ μόνιμου ὑφυπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, «ἀπεφασί-

7. Γιά τήν πολιτική αὐτή, βλ. Τ. Κωστόπουλος, *Ἡ ἀπαγορευμένη γλώσσα*, ὅ.π., σ. 162-80· γιά τόν ἐξελληνισμό τῶν σλαβικῶν ὀνομάτων, στό ἴδιο σ. 147-51.

8. *Ἐλεύθερος Τύπος* 3.5.1998. Τό δημοσίευμα ἐγκωμιάζει ρητά τή στάση τοῦ ἱερέα.

9. Γιά μιᾶ τυπική ἀφήγηση, βλ. Ι. Βερνάρδος, *Δαβάκης-Πίνδος*, ἐκδ. Π. Δημητράκου, Ἀθήνα 1947, σ. 339. Γιά προγενέστερες καταστροφές σλαβικῶν μνημείων καί τάφων, σύμφωνα μέ βουλγαρικές διπλωματικές πηγές τῆς ἐποχῆς, Georgi Daskalov, *Uchastta na Balgarite v Egejska Makedonija, 1936-1946*, Σόφια 1999, σ. 55.

10. Ἀναλυτικά σέ Κωστόπουλος, ὅ.π., σ. 282-3 καί Ἰός τῆς Κυριακῆς «Ὁ ἱερός ἐξεταστής τοῦ Ἐθνους», «Ἐψιλον» τῆς *Κυριακάτικης Ἐλευθεροτυπίας*, 16.1.2000.

11. Ἰω. Πήχος (ἐπιμ.) *Μητροπολιτικός ναός Ἁγίου Παντελεήμονος Φλώρινης (ἱστορία-εἰκόνες)*, Φλώρινα 1993, σ. 23-4. Τελικά ἡ ἐκκλησία ἐγκρεμίστηκε τό 1971 παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ δικτάτορα Παπαδόπουλου γιά νά ἀντικατασταθεῖ μέ τήν τωρινή, «καθαρά ἑλληνικῆς τεχνοτροπίας»...

12. Ἰός τῆς Κυριακῆς, «Στή βαλκάνια πατρίδα τοῦ κ. Παπαθεμελῆ», *Ἐλευθεροτυπία* 1.3.1997.

ΤΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ

Α. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων (1937)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1219 / Διεκπ. 1150

"Ὅπως μὴ δίδονται τοῖς βαπτιζομένοις ὀνόματα σλαβικά

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 582/598 τῆς 2 Μαρτίου 1934 Συνοδικῆν Ἐγκύκλιον, δι' ἧς ἀπηγορεύθη κατὰ τὴν βάπτισιν τῶν νηπίων νὰ δίδονται αὐτοῖς ὀνόματα μὴ χριστιανικά, ἔχοντες δ' ἤδη ὑπ' ὄψει τὸ ὑπ' ἀριθ. ἐμπ. πρωτ. 417/436 καὶ ἀπὸ 23 Ἀπριλίου ἐν[εστῶτος] ἐτ[ους] ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου Θερησκευμάτων, παρακαλοῦμεν, ὅπως παράσχητε τὰς ἀπαιτούμενας ὁδηγίας εἰς τὸν ὑφ' Ὑμῶν Κληρον, ἵνα ἀρνῶνται, ὅπως δώσωσι τοῖς βαπτιζομένοις καὶ ὀνόματα σλαβικά, ὡς ἀντιτιθέμενα εἰς τὸν ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδικώμενον σκοπὸν τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλλήνου καὶ ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τὸν ἀκραιφνῆ ἑλληνισμόν καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης.

σθη ὅπως οἱ ἐν Ἑλλάδι ἔχοντες ὡς μητρικὴν γλῶσσαν καὶ ὁμιλοῦντες συνήθως τὸ γνωστὸν σλαβομακεδονικὸν ἰδίωμα ἀποκαλοῦνται τοῦ λοιποῦ ἐπίσημως "Σλαβόφωνοι", ἀποκλειόμενοι παντός ἄλλου ὄρου». Ὡς ὀνομασίες ἀπαγορευμένες στοῦ ἐξῆς καταγράφονται, ἐνδεικτικά, οἱ ὄροι «Σλαβομακεδόνες», «Βουλγαρομακεδόνες» καὶ «Βουλγαρόφρονες» [sic] μιά ἄλλη εἰσήγησι, τοῦ γνωστοῦ πολιτευτῆ Φίλιππου Δραγούμη, γιὰ τὴν υἱοθέτησι τοῦ ὄρου «Βουλγαρόφωνοι», ἀπορρίφθηκε ἐπίσης.¹³ Παραλαμβάνοντας τὴ σχετικὴ ἀπόφασιν, ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆ διαβιβάζει στοὺς κατὰ τόπους ἱεράρχους, πρὸς γνῶσιν καὶ συμμόρφωσιν.

Ἡ εἰκόνα πού προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ σαφές. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὄχι μονάχα «γνωρίζει» τὴν ὑπαρξὴ καὶ τίς διαστάσεις τοῦ «ἀνύπαρκτου» κατ' αὐτὴν μειονοτικῆς ζητήματος, ἀλλὰ καὶ εἶχε ἐνεργὸ συμβολὴ στὴν κρατικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴν πάσῃ θυσίᾳ ἀφομοίωσιν τῶν Σλαβομακεδόνων στὸν «ἐθνικὸ κορμό». (Μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου περιλαμβάνουν καὶ πολλὰ ἄλλα, μεταγενέστερα ἔγγραφα γιὰ τὸ λεπτό αὐτὸ θέμα – παρόλο πού οἱ πρόσφατες ἐκδόσεις ἐγκυκλίων τῶν μεταγενέστερων δεκαετιῶν ἀποφεύγουν νὰ συμπεριλάβουν ἐστὼ καὶ ἕνα). Ἡ στάσις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀπέναντι στοῦ ζήτημα εἶναι διαυγής: πλήρης συστράτευσις στοὺς ἀφομοιωτικὸς σχεδιασμοὺς, τὸ φακέλωμα καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς γλωσσολογικῆς ἰδιαιτερότητος τῶν Ἑλλήνων. Ἡ περιφνημὴ ὑπερεθνικὴ «οἰκουμενικότητις τῆς Ὁρθοδοξίας» δὲν δίνει ἐδῶ τὸ παραμικρὸ σημεῖο ζωῆς.¹⁴ Ὅπως γράφει καὶ ὁ κ. Παρασκευαΐδης, ἀναφερόμενος στοὺς πατριαρχικοὺς δεσποτάδες τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, «οἱ ἱεράρχες αὐτοὶ ὑπέταξαν στὴ στρατιωτικὴν τοὺς ιδιότητα [sic] ἐκείνην τοῦ εἰρηνοφίλου Κληρικῆς»¹⁵ – καὶ ὅποιο ἄλλο κατάλοιπο χριστιανοσύνης, γενικότερα.

Ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος, στοῦ κάτω-κάτω τῆς γραφῆς, ξέροι πολὺ καλά περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται. Στὴ διδακτορικὴ διατριβή του γιὰ τοὺς παλαιοημερολογίτες, συναντᾶ κανεὶς ὄχι μόνον τίς ἀναμενόμενες ἀναφορὰς στὴ μεσοπολεμικὴ συμμαχία τῶν τελευταίων «μετὰ τῶν αὐτόθι βουλγαροφώνων» (ἢ καὶ τῆς «βουλγαρικῆς μειονότητος»), ἀλλὰ μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀλιεύσει κάποιες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῶν ἐπόμενων χρόνων. Μιά ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν διαβουλεύσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας μετὰ τοὺς ἐπιτελεῖς τῆς «ἐπαναστάσεως» τῆς 21ης Ἀπριλίου, ὅσον ἀφορᾷ «τὴν ἐπιρροὴν σλαβικῶν τινῶν κύκλων ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι παλαιοημερολογιτῶν». Ἡ συγκεκριμένη ζύμωσις, μᾶς πληροφορεῖ ἢ διατριβή, κατέληξε σὲ συμφωνία γιὰ μυστικὴ «ἀπογραφή» τῶν παλαιοημερολογιτῶν ἀπὸ τίς κατὰ τόπους στρατιωτικῆς καὶ ἀστυνομικῆς ἀρχῆς τῆς χούντας.¹⁶ Τὴν ἐποχὴ, ἀκριβῶς, πού ὁ κ. Χριστόδουλος –ὡς ἀρχιγραμματέας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς– ἦταν ἀπλῶς «ἀφοσιωμένος στίς μελέτες του»...

13. Σχετικὰ μετὰ τὴν εἰσήγησι τοῦ Δραγούμη στὴν ἐπίμαχον σύσκεψιν, βλ. Κωστόπουλος, ὁ.π., σ. 215-8 καὶ Δ. Λιθοξόου, Ὁ Φίλιππος Δραγούμης γιὰ τὴ μετονομασία τῆς μακεδονικῆς γλώσσας, Κορυδαλλὸς 1996. Ἄγνωστο παραμένει μέχρι σήμερον ἂν ἦταν στὴ συγκεκριμένη συνάντησι πού ἀποφασίστηκε ἡ (διασταυρωμένη ἀπὸ διάφορες πηγές) ἀπόφασιν γιὰ μετακίνησιν τῶν Σλαβομακεδόνων (ἢ, τουλάχιστον, ἐνὸς μεγάλου μέρους τους) στὴ Νότια Ἑλλάδα καὶ ἢ ἀντικατάστασίν τους μετὰ ἑλληνοφώνους πληθυσμοὺς «ὕγιαν ἐθνικῶν φρονημάτων» – ἀπόφασιν πού τελικὰ ἐμείνε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεκτέλεστη, προφανῶς λόγω ἀδυναμίας νὰ βρεθοῦν σὲ ἐπαρκῆ ἀριθμὸ τέτοιοι πληθυσμοὶ, πρόθυμοι νὰ ἐκπατριστοῦν πρὸς Βορρᾶν...

14. Γιὰ μιὰ ἐμπεριστατωμένη κριτικὴ τοῦ ἰδεολογήματος τῆς «οἰκουμενικότητος», μέσα ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴν στίς ἱστορικὰς του ρίζες, βλ. Παρασκευᾶς Ματάλας, Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικό» στοῦ βουλγαρικὸ οὐσίμα (ὑπὸ ἐκδόσιν ἀπὸ τίς Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης).

15. «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων Ἱεραρχῶν...», ὁ.π.

16. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Ἱστορικὴ καὶ κανονικὴ θεώρησις τοῦ παλαιοημερολογικῆς ζητήματος, ἐκδ. Ι. Μ. Δημητριάδου, [Βόλος χ.χ.], σ. 194, 228, 329-30 & 380-2.

Τόν τρόπον καί τά μέσα πρός ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιω-
κομένου σκοποῦ, ἐπαφίησιν ἡ Ἱερά Σύνοδος εἰς τήν
σύνεσιν τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν. Οὐχ' ἤττον παρεκάλεσε τό
Ἵπουργεῖον Θρησκευμάτων, ὅπως ἐνεργήσῃ τά δέοντα
καί παρέχῃται ὑπό τῶν κατά τόπους Ἀστυνομικῶν
Ἀρχῶν πᾶσα ἐνδεικνυομένη ἐνίσχυσις εἰς τοὺς Ἐφημε-
ρίους, ἄν πρός τοῦτο δεήσει.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1937

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρόεδρος, † Ὁ Μα-
ρωνείας ΑΝΘΙΜΟΣ, † Ὁ Κασσανδρείας ΕΙΡΗ-
ΝΑΙΟΣ, † Ὁ Θεσσαλονίκης ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, † Ὁ
Ἰωαννίνων ΣΠΥΡΙΔΩΝ, † Ὁ Μυτιλήνης ΙΑΚΩΒΟΣ,
† Ὁ Κίτρους ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Ἠλείας Α-
ΝΤΩΝΙΟΣ, † Ὁ Μεσσηνίας ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, † Ὁ
Σύρου κλπ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, † Ὁ Θεσσαλιώτιδος κλπ.
ΙΕΖΕΚΙΗΛ, † Ὁ Καλαβρύτων κλπ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ, †
Ὁ Θήρας ΑΝΘΙΜΟΣ.

Ὁ Γραμματεὺς

Ἀρχμ. Πολύκαρπος Κουτσουπίδης»

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὅ.π., σ. 151 (βλ. τόν πλήρη
τίτλο στή σμ. 6)]

Β. Καταμέτρηση καὶ χαφιεδισμός (1939)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1450 / Διεκπ. 1211

ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ - ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ

Ζητεῖται ἡ ὑποβολή πληροφοριῶν περὶ σλαυοφῶνων
καὶ βλαχοφῶνων ἐνοριῶν

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῶν περιφερειῶν Θράκης,
Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου

Ἐπιθυμοῦσα ἡ Ἱερά Σύνοδος, ἵνα γνωρίζῃ τόν ἀρι-
θμόν τῶν ἐν ταῖς Θεοσώτοις Ὑμῶν Μητροπόλεσιν
ὑπαρχουσῶν σλαυοφῶνων καὶ βλαχοφῶνων ἐνοριῶν,
προάγεται, ὅπως παρακαλέσῃ Ὑμᾶς, ἵνα, τό βραδύτε-
ρον μέχρι τῆς 10ης προσεχοῦς μηνός Ἰουνίου, ὑποβά-
λητε λεπτομερῆ κατάστασιν, περιέχουσαν 1) τό ὄνομα
τοῦ χωρίου τῶν τοιούτων ἐνοριῶν, 2) τόν ἀριθμόν τῶν
οἰκογενειῶν τῶν ἀπαρτιζουσῶν ταύτην, 3) τά ὀνόμα-
τα τῶν παρ' ἐκάστη ἐφημερευόντων ἱερέων, τήν χρο-
νολογίαν τῆς χειροτονίας αὐτῶν καί τό ὄνομα τοῦ χει-

ροτονήσαντος Ἱεράρχου, τήν ἡλικίαν αὐτῶν καί τήν
οἰκογενειακὴν καὶ περιουσιακὴν κατάστασιν τῶν χρό-
νον τῆς ὑπηρεσίας, τόπον καταγωγῆς, τά σχολικά προ-
σόντα, τό ἐθνικόν φρόνημα καί τήν ἐθνικὴν αὐτῶν
δράσιν, τήν μητρικὴν γλῶσσαν καί τέλος τό εἶδος καί
τό ποσόν τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 24 Μαΐου 1939

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρόεδρος, † Ὁ
Φθιώτιδος ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, † Ὁ Διδυμοτείχου ΙΩΑ-
ΚΕΙΜ,

† Ὁ Ἱερισσοῦ & Ἀγίου Ὁρους ΣΩΚΡΑΤΗΣ, † Ὁ Σι-
σανίου & Σιατίστης ΔΙΟΔΩΡΟΣ, † Ὁ Ὑδρας, Σπε-
ταῶν & Αἰγίνης ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, † Ὁ Θηβῶν & Λεβα-
δείας ΣΥΝΕΣΙΟΣ, † Ὁ Ἄρτης ΣΠΥΡΙΔΩΝ, † Ὁ Σά-
μου & Ἰκαρίας ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, † Ὁ Γρεβενῶν ΓΕΡΒΑ-
ΣΙΟΣ, † Ὁ Σερρῶν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Αἰτω-
λίας & Ἀκαρνανίας ΙΕΡΟΘΕΟΣ, † Ὁ Ζακύνθου
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ.

Ὁ Ἀρχιγραμματεὺς

Ἀρχμ. Πολύκαρπος Κουτσουπίδης»

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὅ.π., σ. 225-6]

Γ. Ἡ «ἀπόσυρση» τῶν σλαβικῶν εἰκόνων ἀπό τίς
ἐκκλησίαις (1941)

«Ἀριθ. Πρωτ. 19 / Διεκπ. 389

Περί ἀντικαταστάσεως τῶν τυχόν ἐν τοῖς ἱεροῖς Να-
οῖς εὕρισκομένων Σλαυικῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων
δι' Ἑλληνικῶν τοιούτων

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλά-
δος

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τό ὑπ' ἀριθμ. 59594/2523 καί
ἀπό 17ης Δεκεμβρίου π[αρελθόντος] ἔ[τους] ἔγγραφον
τοῦ Ἵπουργεῖου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας
(Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων), Συνοδικῆ ἐξουσιοδοτήσῃ,
προτρεπόμεθα Ὑμᾶς, ἵνα συντόμως μεριμνήσητε διὰ
τήν ἀντικατάστασιν τῶν, τυχόν, ἐν ἱεροῖς Ναοῖς τῆς
Θεοσώστου Παροικίας Ὑμῶν εὕρισκομένων Σλαυικῶν
ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων δι' ἄλλων Ἑλληνικῶν τοιού-
των.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Ἰανουαρίου 1941

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Πρόεδρος
 Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος
 Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Κουτσουπίδης)
 [Αἰ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὅ.π., σ.326]

Δ. Ἡ συμμόρφωση πρὸς τὶς ὑποδείξεις γιὰ τὴ νέα ἐπίσημη ὀνομασία (1949)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1668 / Διεκπ. 1084

Περὶ ὀνομασίας τῶν «Σλαυοφώνων» τῆς Βορείου Ἑλλάδος

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Συνοδικῆ διαγνώμη κοινοποιοῦμεν Ὑμῖν κατωτέρω τὸ ὑπ' ἀριθ. 27094 ἐ[νεστῶτος] ἐ[τους] ἐγγραφον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν περὶ τῶν Σλαυοφώνων, καὶ παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς, ὅπως λάβητε γνῶσιν.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 28 Ἰουνίου 1949

† Ὁ Ἀθηνῶν ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Πρόεδρος, † Ὁ Ξάνθης ΙΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Διδυμοτείχου ΙΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Σάμου καὶ Ἰκαρίας ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, † Ὁ Σερρών ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Ἀλεξανδρουπόλεως ΙΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Ζακύνθου ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, † Ὁ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, † Ὁ Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος ΙΑΚΩΒΟΣ.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος
 Ἀρχιμ. Δαμασκηνὸς Χατζόπουλος

Ἀρ. 27094

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, Δημοσίας Τάξεως, Δ/σιν Ἀλλοδαπῶν, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, Δ/σιν Διοικήσεως, Ὑπουργεῖον Παιδείας, Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἐθνικῆς οἰκονομίας, Δ/σιν Στατιστικῆς

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι, κατὰ σύσκεψιν λαβοῦσαν χώραν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν Σλαυοφώνων τῆς Β. Ἑλλάδος, τὴν 23 Μαρτίου εἰς τὸ Γεν. Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ ὑπὸ τὴν Προεδρίαν ἡμῶν, συνεζητήθη μετὰ ἄλλων καὶ τὸ ζήτημα τοῦ καταλληλοτέρου ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως χαρακτηρισμοῦ τῶν

ἐν Β. Ἑλλάδι ἐχόντων ὡς μητρικὴν γλῶσσαν, καὶ ὁμιλούντων συνήθως τὸ γνωστὸν σλαυομακεδονικὸν ἰδίωμα. Κατόπιν ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἀπεφασίσθη, ὅπως τὰ περὶ οὗ πρόκειται πρόσωπα ἀποκαλοῦνται τοῦ λοιποῦ ἐπισημῶς διὰ τοῦ ὄρου «Σλαυοφώνοι», ἀποκλειομένου παντός ἄλλου ὄρου.

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου ἐκρίθη ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως ὡς ἐνδεικνυομένη καὶ πλέον συμφέρουσα, καθ' ὅσον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν σημερινῶν συνθηκῶν, ὡς «Σλαυομακεδόνες» ἢ «Βουλγαρομακεδόνες» ἢ «Βουλγαρόφρονες» θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ λαβὴν εἰς παντὸς εἶδους ἐκμετάλλευσιν τοῦ ζητήματος τῶν Σλαυοφώνων ἀπὸ τούτους ἔχοντας συμφέρον πρὸς τοῦτο ἐχθροῦς τῆς πατρίδος καὶ τὴν ξένην προπαγάνδαν.

Παρακαλοῦμεν ὅθεν ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστοῦμενοι, δώσητε τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας εἰς τὰς ὑφ' ὑμᾶς ἀρμοδίας Ἀρχάς, ἵνα, προκειμένου περὶ τῶν ὁμιλούντων τὸ ὡς ἄνω ἰδίωμα προσώπων, χρησιμοποιοῦν ἐφεξῆς ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὸν ὄρον «Σλαυοφώνοι», τηρουμένης οὕτως ἐνιαίας στάσεως παρ' ὅλων τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος.

Ὁ Μόνιμος Ὑφυπουργὸς
 [Υπογραφή]

[Αἰ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὅ.π., σ. 497-8]

Ε. Ἡ «ἀνανέωση» τῆς ἀπαγόρευσης τῶν σλαβικῶν ὀνομάτων (1955)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1668 / Διεκπ. 1084

Περὶ τοῦ ὅτι εἰς τὰ βαπτιζόμενα παιδιά δίδεται ἕν ὄνομα, Ἀγίου τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὑπὸ ἐνός ἀναδόχου, οὐδέποτε δέ σλαβικόν

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Πολλάκις ἡ Ἱερά Σύνοδος, ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος ἡμῶν, ἠσχολήθη περὶ τὰ διδόμενα κατὰ τὸ θεῖον βάπτισμα ὀνόματα τοῖς χριστιανοῖς, καὶ περὶ τοὺς ἀναδόχους [...].

Τέλος, τῆ 20 Μαΐου 1937, διεβίβασε πρὸς τοὺς Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τὴν ὑπ' ἀριθμ. 152 Συνοδικὴν Ἐγκύκλιον, ἔχουσαν ὡς ἐξῆς: «Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 582/598 τῆς 2 Μαρτίου 1934 Συνοδικὴν Ἐγκύκλιον, δι' ἧς ἀπηγορεύ-

θη κατά τήν βάπτισιν τῶν νηπίων νά δίδονται αὐτοῖς ὀνόματα μή χριστιανικά, ἔχοντες δ' ἤδη ὑπ' ὄψει τό ὑπ' ἀριθ. ἐμπ. πρωτ. 417/436 καί ἀπό 23 Ἀπριλίου ἐν[εστώτος] ἔτ[ους] ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων, παρακαλοῦμεν, ὅπως παράσχητε τὰς ἀπαιτούμενας ὁδηγίας εἰς τόν ὑφ' Ὑμᾶς Κλήρον, ἵνα ἀρνῶνται, ὅπως δώσωσι τοῖς βαπτιζομένοις καί ὀνόματα σλαυικά, ὡς ἀντιτιθέμενα εἰς τόν ὑπό τῆς Πολιτείας καί τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδιωκόμενον σκοπόν τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλληνοσ καί ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τόν ἀκραφνῆ ἑλληνισμόν καί εἰς τήν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης.

Τόν τρόπον καί τά μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ, ἐπαφίησιν ἡ Ἱερά Σύνοδος εἰς τήν σύνεσιν τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν. Οὐχ' ἦττον παρεκάλεσε τό Ὑπουργεῖον Θρησκευμάτων, ὅπως ἐνεργήσῃ τά δέοντα καί παρέχῆται ὑπό τῶν κατά τόπους Ἀστυνομικῶν Ἀρχῶν πᾶσα ἐνδεικνυμένη ἐνίσχυσις εἰς τούς Ἐφημερίους, ἄν πρὸς τοῦτο δεήσῃ".

Ἀπάσας τὰς ὡς ἄνω Συνοδικὰς Ἐγκυκλίους ἀνανεοῦσα ἡ Ἱερά Σύνοδος, διά τῆς συγκεντρωτικῆς ταύτης Ἐγκυκλίου αὐτῆς, παρακαλεῖ Ὑμᾶς ὅπως διατάξῃτε τήν πιστήν καί ἀπαρέγκλιτον ἐφαρμογήν αὐτῶν παρὰ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῶν ἐπαρχιῶν Ὑμῶν, καί δὴ ἐφιστᾷ

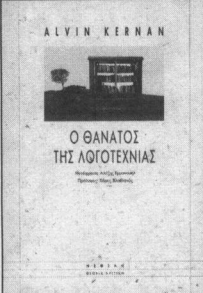
ἰδιαιτέρως τήν προσοχὴν Ὑμῶν ἐπὶ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς δόσεως ὀνομάτων σλαυικῶν ἢ ὀνομάτων ἀνδρῶν διαβοήτων ἐπὶ κακία καί ἐχθρῶν τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν θρησκείας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1955

† Ὁ Ἀθηνῶν ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Πρόεδρος, † Ὁ Πολυανῆς καί Κιλκισίου ΙΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Τρίκκης καί Σταγῶν ΔΩΡΟΘΕΟΣ, † Ὁ Καρυστίας καί Σκύρου ΑΝΑΝΙΑΣ, † Ὁ Θηβῶν καί Λεβαδείας ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, † Ὁ Ἀργολίδος ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, † Ὁ Ναυπακτίας καί Εὐρυτανίας ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, † Ὁ Νευροκοπίου καί Ζιχνῶν ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ, † Ὁ Σισανίου καί Σιατίστης ΙΑΚΩΒΟΣ, † Ὁ Γρεβενῶν ΦΙΛΙΠΠΟΣ.

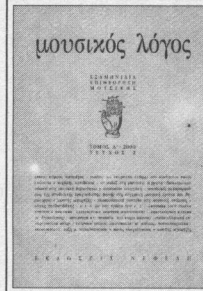
Ὁ Ἀρχιγραμματεὺς
Ἀρχμ. Δαμασκηνός Θέμελης

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὁ.π., σ. 784-5]

ALVIN KERNAN
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
Μετάφρ. Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Ἄλβιν Κέρναν
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

μουσικός λόγος
ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
Κυκλοφορεῖ το 3^ο τεύχος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

μουσικός λόγος
ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
Κυκλοφορεῖ το 3^ο τεύχος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ
ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ
Μετάφρ.: Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης
ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ
ΘΕΑΤΡΟΥ
Μετάφρ.: Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΕΧΑΜΑΣ
Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ
Σωκρατικοὶ στοχασμοὶ
ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Φουκῶ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Αλέξανδρος Νεχαμάς
Η ΤΕΧΝΗ
ΤΟΥ ΒΙΟΥ
Σωκρατικοὶ
ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Φουκῶ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΤΑ «ΘΗΡΑΜΑΤΑ ΤΩΝ ΛΟΓΙΣΜΩΝ» ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

του Παντελή Μπουκάλα

Αν δεχτούμε, πρώτον, ότι η ιδεολογική και θεωρητική μήτρα του ελληνικού υπερρεαλισμού υπήρξε δυτικοευρωπαϊκή (μιά καταγωγή που αποτυπώνεται και στον αρχικό προσανατολισμό της έκφρασής του) και, δεύτερον, ότι οργανώθηκε και διώθηκε ως ρήξη και ανατροπή, ίσως οδηγηθούμε στη σχηματική και υπερβολικά αυθαίρετη σκέψη ότι οι έταίροι του δεν ανέλαβαν τίποτε κρίσιμο από την προηγούμενη τέχνη του ελληνικού λόγου, οι δέ ρίζες του έργου τους δεν κάρπισαν, στίς σελίδες άλλων, μεταγενέστερων ποιητών, παρά μόνον όταν έπαψαν να είναι «καθαρές» και «ορθόδοξες».

Κι ωστόσο, ακόμη κι αν συμφωνήσουμε πως η ελληνική υπερρεαλιστική ποίηση δεν άντλησε όσο θά αξίζει από την ανώνυμη δημοτική τέχνη, ιδίως από τις παραδειγματικά απελευθερωμένες παραλογές, όπου ανατρέπεται η οικεία, ομαλή τάξη των αισθημάτων και του λογισμού, δύσκολα θά μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τό θεωρητικό της πρόγραμμα (χαλαρότερο όπωσδήποτε απ' ό,τι ίσχυσε άλλου) την οδήγησε στην άρνηση των προγόνων της και την πατροκτονία. Η ρητορική στρατηγική του 'Ανδρέα Κάλδου, του Κωστή Παλαμά, του 'Αγγελου Σικελιανού, λόγου χάρη, ή ύψηγορία τους αλλά και στοιχεία της ποιητικής μυθολογίας τους δεν έμειναν έξω από τό υπερρεαλιστικό σχέδιο.

Και ή υπερρεαλιστική κληροδοσία; Θά ήταν λάθος να σταθούμε περιοριστικά στίς μάλλον αδιάφορες περιπτώσεις όπου οι επόμενοι υιοθέτησαν μόνο την επιδερμίδα του στυλ —ένα οιονεί αυτόματικό λεκτικό που επιχείρησε να θαμπώσει ενώ ήταν ήδη τό ίδιο θαμπωμένο, άρα ποιητικώς ματαιωμένο—, και να αποφανθούμε κατεδαφιστικά ότι ό υπερρεαλισμός δεν δοήκε συνεχιστές, έστω κι αν οι περισσότεροί τους δεν ασπάστηκαν άκέραιη τή θεωρία του, τήν προγραφή του, αλλά επέλεξαν όσες προτάσεις του έκριναν καταλληλότερες για τό έργο τους.

Οφείλουμε να άναγνωρίσουμε ότι ό υπερρεαλισμός μάς κληροδότησε ένα κλειδί για να δοκιμάσουμε να άνοιξουμε και να ξαναδοήμε, άλλως, και τό βίωμα

και τή σκέψη και τή γραφή. Και τό κλειδί ήταν δύστροπο και άπαιτητικό και τό ξεκλείδωμα δύσκολο. Όποτε οι ποιητές τό θυμούνταν αυτό, κέρδιζαν από τόν τρόπο του υπερρεαλισμού να πολλαπλασιάζει τόν έξω και τόν μέσα κόσμο, κέρδιζαν από τό παράδειγμά του, ακόμη κι αν δήλωναν ή φέρονταν σαν ιδεολογικοί ή καλλιτεχνικοί πολέμοί του. Ό έκτεταμένος ψυχικός κόσμος που άποκάλυψε και μάς παρέδωσε ό υπερρεαλισμός, παραδίδοντάς μας ταυτόχρονα και μία νέα, άνοιχτή γλώσσα και μία εικονοκλαστική τεχνική για να τόν αποκωδικοποιήσουμε και να τόν ιστορήσουμε, δέχτηκε και έξακολουθεί να δέχεται πολλούς επισκέπτες, έστω κι αν όρισμένοι φτάνουν ως αυτόν από κάποιον παράδρομο, έστω κι αν άλλοι προτιμούν να σταθμεύουν και να έκμεταλλεύονται έναν «κάποιον “καλώς έννοούμενον”» υπερρεαλισμό, τόν όποιο μετά βδελυγμίας άποκήρυσσε ό 'Ανδρέας Έμπειρικός στο ποίημά του «'Αμούρ-Άμούρ» των Γραπτών, ένόσω μάλιστα άπομακρυνόταν και ό ίδιος

Γιά ν' αρχίσουμε ανάποδα, έχω τή γνώμη ότι οι λογοτεχνικά υποστηριγμένες και πραγματωμένες πεποιθήσεις του Έμπειρικού για τό ρόλο πού όφείλει νά διεκδικήσει καί νά αναλάβει ό ποιητής δέν απέχουν ιδιαίτερα από τίς πεποιθήσεις όχι μόνο του Ούώλτ Ούίτμαν (προέδρου άλλωστε τής Παγκοσμίου Συμπολιτείας) αλλά καί του Παλαμᾶ καί του Σικελιανού, οι όποιοι, σάν απόστολοι τής θρησκείας του λόγου, διεκδικούν τήν έπιτελεστική λειτουργία τής γραφής καί όχι τήν απλώς αναφορική, άρα άπαιτούν από τήν ποίηση νά υπάρξει στήν έτυμολογική κυριολεξία τής. Πλήθυναν λοιπόν τό έγώ τους σέ «εμείς» καί βίωσαν τήν τέχνη τους σάν τέχνη πού τής πέφτει τό χρέος νά ξανασχεδιάσει τόν κόσμο, νά τόν οδηγήσει σέ τερπνότερα, δικαιότερα, άνθρωπινότερα πεδία. Προφήτες, κριτές καί νομοθέτες οι ίδιοι, ταγοί έστω χλευαζόμενοι, υπεράσπισαν ό καθείς μέ τόν τρόπο του τό απλούστατο: ότι «κοπός τής ζωής μας» δέν είναι ή χαμέρπεια αλλά τό ύψος. Μιά τέτοια ποιητική έπιλογή έχει εκ προοιμίου έγγεγραμμένη μέσα τής, ως άκρως άναγκαία καί αναντικατάστατη, τήν ύψηγορία, τή ρητορική τής προτροπής καί του κελεύσματος, τόν προφητικό τόνο, τή λογική του συναισθήματος.

Είναι κρίσιμη μιά περικοπή από τό κείμενο του Όδυσσέα Έλύτη *Αναφορά στον Άνδρέα Έμπειρικό* (πρωτοδημοσιευμένο αυτοτελώς τό 1979 καί στεγασμένο τώρα στο *Έν λευκῶ*, εκδ. Ίκαρος), σύν τοίς άλλοις καί έπειδή δέν όφείλουμε νά συμφωνήσουμε μέ τό συμπέρασμά τής: «Η συναισθηματική εκτόνωση του Άνδρέα Έμπειρικού είχε αρχίσει τόσο πρόωρα, πού σέ ηλικία εΐκοσι χρονών νά διαθέτει ήδη στο ενεργητικό του ένα πλήθος ποιήματα γραμμένα πάνω σ' άχνάρια τών ποιητῶν πού κάθε φορά τόν γοήτευαν περισσότερο, κατ' έξοχήν του Κωστή Παλαμᾶ —κάτι πού σήμερα μᾶς φαίνεται παράδοξο». Άλλά γιατί νά μᾶς φαίνεται παράδοξο;

Ένας από τούς κομικούς μύθους του Έμπειρικού είναι ό μύθος του άθάνατου θεου Πανός, ό όποιος αφήνει ανεξίτηλα τά ίχνη του σέ όλο τό έργο του ποιητή. Στήν Παγκόσμιο Συμπολιτεία τής Νέας Έποχής «ή έπίσημος θρησκεία ήτο ή του Πανός», ένω είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη καί στο έπιμνημόσυνο κείμενό του για τή Μαρία Βοναπάρτη ό ποιητής δέν λημονει «τους λαγαρούς αΐλους του αιωνίου Πανός». Πόσο θά αυθαιρετούσαμε άραγε άν υποθέταμε ότι ό Έμπειρικός αναδέχεται καί επανεγγράφει, σαφώς μετατοπίζοντάς το καί μετατονίζοντάς το, ένα από τά πολλά θέματα τής ιδιαίτερα εκτεταμένης παλαμικής ποίησης; Στο *Άργῶ ή Πλούς άεροστάτου*, λοιπόν, ό Πέντρο Ραμίρεθ κραυγάζει: «Ο Μέγας Πάν δέν πέθανε: Ο Μέγας Πάν δέν πεθαίνει!» Η κραυγή έτούτη, κραυγή πού επιχειρεί νά άντισταθεΐ στήν ιστορία —στήν ιστορία τών θρησκείων καί τών παθῶν—, έχει ήδη άκουστέι σχεδόν μέ τά ίδια λόγια τό 1897, στή συλλογή του Κωστή

Παλαμᾶ *Ίαμβοι καί άνάπαιστοι*, έστω κι άν αυτό δέν τό θυμόμαστε περισσότερο άπ' όσο θυμόμαστε ότι τό μοτίβο τής γραφής στήν άμμο, παλαιότερο καί από τήν *Έρωφίλη* («καί τ' όνομά σας λιώνει σάν νά 'το μέ τή χέρα σας γραμμένο σ' περιγιάλι»), υπήρξε (καί) παλαμικό

Κάτου στήν άμμο του γαλουΐ μιά μέρα, μακριά τής, εκεί πού μόνος έστεκα έγραψα τ' όνομά τής.

Χαρά στο πρώτο κύμα

πού τ' όνομά τής ήβρ' εκεί, κι άς ήβρ' εκεί καί μνήμα!»

πρίν κατοχυρωθεΐ, καί διά τής μελοποιήσεως του Σεφέρη καί τήν «Άρνησή» του

Πάνω στήν άμμο τήν ξανθή

γράψαμε τ' όνομά τής

ώραία πού φύσηξεν ό μπάτης καί σβήστηκε ή γραφή.

Έγραφε λοιπόν ό Παλαμᾶς:

Η γη μας γη τών άφθαρτων

αερικῶν καί ειδῶλων,

πασίχαρος καί υπέρτερος

θεός μας είν' ό Απόλλων.

Στά έντάφια λευκά σάβανα

γυρτός ό Έσταυρωμένος

είν' όλόμορφος Άδωνις

ροδοπεριχυμένος.

Η άρχαία ψυχή ζει μέσα μας

άθέλητα κρυμμένη

ό Μέγας Πάν δέν πέθανε,

όχι' ό Πάν δέν πεθαίνει!

Ός υποκείμενη τόσο στο ποίημα του Παλαμᾶ όσο καί στο κείμενο του Έμπειρικού μπορούμε νά θεωρήσουμε ένα σημαδιακό χωρίο στο έργο του Πλούταρχου *Περί τών εκλελελοιπόντων χρηστηρίων*. Ένα κάρδι αναγκάζεται νά άράξει στους Παξούς, στά μεταχριστιανικά χρόνια, καί μιά φωνή από τό νησί καλεΐ τόν Αιγύπτιο κυβερνήτη νά αναγγείλει, όταν θά περάσει από τό Παλῶδες, «ότι Πάν ό μέγας τέθηκεν». Κι όταν αυτός τό άνάγγειλε, έγένετο «μέγας στεναγμός άμα θαυμασῶ μεμιγμένος». Ό θάνατος του θεου, ως θάνατος του κατά φύσιν βίου, του ίμέρου ή τής Άρχαίας Θρησκείας, υπήρξε έρεθιστικός για όλες τίς μορφές τής τέχνης στή διάρκεια τών αιώνων, όπως τεκμηριώνεται καί στο βιβλίο του Σέφ Τζόν Μπόρντμαν *Ο μέγας θεός Πάν*. Η *έπιβίωση μιάς εικόνας* (μτφρ. Άνδρέας Παππᾶς, εκδ. Άγρρα). Από αυτό τό λαμπρό δοκίμιο άποσπῶ μερικους στίχους τής Άγγλίδας ποιήτριας Έλίζαμπεθ Μπάρετ Μπράουνιγκ, σέ μετάφραση του Άρη Μπερλή:

Ἡ θλιβερή κραυγή σηκώθηκε
καί ἔσβησε μακρόσυρτη στόν ἀέρα
μελαγχολική κι ἀπεγνωμένη.
Καί ἄκουσα τά λόγια πού εἶπε:
Πέθανε ὁ Πάν. Ἀπέθανε ὁ μέγας Πάν,
ὁ Πάν, ὁ Πάν ἀπέθανε.

Εἶναι ἀναγκαῖο ὥστόσο νά συνυπολογίσουμε τούς πιθανούς γεννήτορες τῆς ἐμπειρίκειας ἀναβάθμισης τοῦ μύθου τοῦ Πανός τῆ διαπραγματεύσει του ἀπό τόν Ἀγγελο Σικελιανό, μέ τόν ὁποῖο ἄλλωστε ὁ Ἐμπειρικός μοιράζεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, τῆ λογική τῶν ἀνοιχτόκαρδων ἐγκωμίων πρὸς ὁμοτέχνους ἀπό τίς σικελιανικές «ᾠδές» γιά τόν Μαβίλη, τόν Βαλαωρίτη, τόν Παλαμά, τόν Παπαδιαμάντη, τήν Πολυδούρη, τόν Μαλακάση ἕως τούς ἕμνους γιά τούς Μπεάτους, ὁ δρόμος εἶναι ὁμαλός. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός, πάντοτε αὐθόρμητα εἰλικρινής καί πάντοτε τρυφερός πρὸς τούς ἄλλους ποιητές, στό ποίημα «Τοῦ Αἰγάγρου» τῆς Ὀκτάνας τιμᾷ τόν «Ἀρχάγγελο Σικελιανό πού ἔπλασε τό Πάσχα τῶν Ἑλλήνων καί ἀνάστησε (Πάσχα καί αὐτό) τόν Πάνα». Ἴσως θά ἦταν πιό κοντά στά πράγματα καί στά ὀνόματα ἂν ἔλεγε ὅτι ὁ Σικελιανός ἀνάστησε τόν Διόνυσο, ἐντούτοις, γιά νά προσοικειωθεῖ τόν ἀναστάσιμο λόγο τοῦ Σικελιανοῦ καί νά τόν ἐντάξει στό δικό του κοσμολογικό-θεολογικό σύστημα, μεταδίδει ἀπό τόν Διόνυσο (τόν «ἀγλαόμορφον, βακχεύτορα, λυσιμέριμον, μυριόμορφον, ρηξίνοον, ψυχοπλανή» κατά τό ἐπίγραμμα IX, 524 τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας) στόν σχεδόν μόνιμο συνοδό του καί ἐνίοτε ταυτόσημό του, τόν Πάνα (τόν «κρατερόν, κόσμοιο τό σύμπαν, παντοφυή, γενέτορα πάντων, κοσμοκράτορα, φαεσφόρον» κατά τόν Ὀρφικό Ὕμνο).

Δέν λείπει βέβαια ὁ Πάν ἀπό τῆ σικελιανική ποίηση, δέν δεσπόζει ὅμως, ἐφόσον «αἰώνιος θεός» ὀνομάζεται ὁ Διόνυσος, λόγου χάρις στό ποίημα «Ἐλευτέρα Δωδεκάνησα». Στό «Πέμπτο Εὐαγγέλιο» τοῦ ἔργου Πάσχα τῶν Ἑλλήνων, «μικρή καμπάνα ἐφάνταξε τρεμάμενη τόν Πάνα», ἐνῶ μέ τό ποίημα «Ὁ Πάν» ὁ Σικελιανός αἰνεῖ τόν τράγο, εὐκρινή ὑπόσταση ἐνός θεοῦ «αἰγιπόδη δικέρωτος πολυκρότου ἠδυγέλωτος» κατά τόν σχετικό Ὀμηρικό Ὕμνο, τόν ὁποῖο

τόν εἶδαν οἱ ἀθάνατοι κι ὅλοι τους τότε στήν ψυχή
τους καταχάρηκαν
καί προπαντός ὁ Βάκχειος Διόνυσος
καί Πάνα τόν ὀνόμασαν γιατί πάντων τίς φρένες
ἔτερεψε

(κατά τῆ μετάφραση τοῦ Δημήτρη Παπαδίτσα καί
τῆς Ἑλένης Λαδιά).

Γράφει λοιπόν ὁ Σικελιανός:

Τότε εἶδαμε –ἄρχος καί ταγός– ὁ τράγος νά σηκώνεται
μονάχος,
βαρῆς στό πάτημα κι ἀργός, νά ξεχωρίζει κόβοντας, καί
κεῖ

ὅπου βράχος,
σφήνα στό κύμα μπαίνοντας, στέκει λαμπρό γιά ξάγνα-
ντο

ἀκρωτήρι,
στήν ἄκρη ἀπάνου νά σταθεῖ, πού ἡ ἄχνη διασκορπᾷ τ'
ἀφροῦ,

κι ἀσάλευτος νά γείρει,
μ' ἀνασκωμένο, ἀφήνοντας νά λάμπουν τά δόντια του,
τ' ἀπάνω χεῖλι,
μέγας καί ὀρθός, μυρίζοντας τό πέλαιο τό ἀφρόκοπο,
ὡς τό δειλί!

Τά πράγματα δέν εἶναι ποτέ εὐθύγραμμα βεβαίως, ἀργότερα πάντως, στήν ὑπερρεαλιστική ἠπειρο, ὁ τράγος θά γίνει Αἰγαγρος, στό ποίημα «Τοῦ Αἰγάγρου» τό ὁποῖο, σὺν τοῖς ἄλλοις, μᾶς βεβαιώνει πόσο δημοτικός ἦταν ἐντέλει ὁ καθαρεύων λόγος τοῦ Ἐμπειρικού:

Πῆδηξε ὁ αἰγαγρος καί στάθηκε σέ μιά ψηλή
κορφή. Στήτος καί ρουθονίζοντας κοιτάει τόν
κάμπο καί ἀφουγκράζεται πρὶν ἄλλο σκίρτημα
σέ ἄλλη κορφή τόν πάη. Τά μάτια του λάμπουν
σάν κρύσταλλα καί μοιάζουν μέ μάτια ἀετοῦ ἢ
ἀνθρώπου πού μέγας οἶστρος τόν κατέχει. Τό
τρίχωμά του εἶναι στυλινό καί ἀνάμεσα στά πι-
σινά του πόδια, πίσω καί κάτω ἀπ' τό κεντρί
του, τό μέγα σήμαντρον τῆς ἀπολύτου ὀρθοδο-
ξίας ταλαντευόμενον σέ κάθε σάλεμά του, βαριά
καί μεγαλόπρεπα κουνιέται.

Ὁ Σικελιανός λοιπόν συνθέτει τῆ θεολογία του μέ
ἄξονα τόν «Ἐλευθερο Θεό» Διόνυσο, τόν «Ἐσταυρω-
μένο Βάκχο».

Ἦ Πάσχα,
πανσεβάσιμο Πάσχα!
Ἦ Ταχχε!
Ἀπόλλωνα!
Ἰησοῦ!

ἀναφωνεῖ στό ποίημά του «Διόνυσος-Ἰησοῦς», μιά
ἀπό τίς διανγέστερες ἐκτυπώσεις τοῦ συγκρητιστικοῦ
του πάθους, πού φέρνει ὀπωδῆποτε στό νοῦ τό
ποίημα «Ἄρτος καί Οἶνος» τοῦ Φρήντριχ Χέλντερ-
λιν.

Ἦ Λόγε-Διόνυσε! (...)
Τεράστιε Βάκχε! (...)
Ἦ Λόγε-Ελλάδα

επανερχεται στο ποίημα «'Απόλλων Διονυσόδοτος». «Γλυκό μου θρέφος, Διόνυσέ μου και Χριστέ μου» προσεύχεται στο «Διόνυσος επί λίκνω», για να κορυφώσει την τέχνη του στο εξάισιο ποίημα «Μέγιστον μάθημα» που απολήγει (δηλαδή ανοίγει) με την έξις κατά του θανάτου νικητήρια άποστροφή:

“Ο,τ’ έχει σμίξει μέ τό Διόνυσο κι ὡς μέσα τό μυστικόν ἐγεύτη Θάνατο βαθιά του πριχοῦ τό θάνατο τόν ἄλλο ἀντικρίσει, δέν σταματᾶ μεσοστρατίς στήν Αἰωνιότη, μά, ὡς τήν πνοή του ὄλη τήν ξόδεψε στό δῶρο καί τήν ψυχή του τήν ἐγύμνωσεν ἡ Ἀγάπη, γυμνό θά πάρει τῆς Ἀθύσσου τό στεφάνι!

Ὁ Ἐμπειρικός, ὑλικότερος, σωματικότερος, ὀργανωτής μιᾶς χθόνιας θεολογίας, στό ποίημά του «Τό μέγα βέλασμα ἡ Πάν-Ἰησοῦς Χριστός» τοῦ 1964 μετακινεῖται ἀπό τόν σικελιανικό Διόνυσο-Χριστό στόν Πάνα-Χριστό (προφανής καί σημαίνουσα ἡ ἀναλογία τῶν δύο τίτλων) καί δοξολογεῖ, ἐπίσης μέ συγκρητιστικό πάθος (ἄν θυμηθοῦμε τόν Λόγο-Αμνό τοῦ χριστιανικοῦ συστήματος) «τό βέλασμα τοῦ ὠραίου ἀμνοῦ, τοῦ ἀμνοῦ-κριοῦ τοῦ αἵροντος τάς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου».

Επειτα ἀπό αὐτά τά σχηματικά καί ἀνολοκλήρωτα γιά τό «λαβεῖν», ἐλάχιστα, καί πάλι σχηματικά, γιά τό «δοῦναι». Ἡ ἀπελευθερωμένη γλώσσα τοῦ Ἐμπειρικοῦ (ἓνα μόνο στοιχεῖο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ χρήση μιᾶς μορφῆς τῆς καθαρεύουσας», ἡ ἀπελευθερωτική διαχείριση τῆς εἰκόνας στό ἔργο του, ἡ ἀνάδειξη μιᾶς ὀλόκληρης ἡπείρου πού παρέμενε σκιασμένη, τῆς ἐρωτικῆς-σεξουαλικῆς, ἡ λογοτεχνικά ὑψηλή νομιμοποίηση πού πρόσφερε τόσο στήν κομπορμιστικά θεωρούμενη ἀταξία ὅσο καί στήν ὕλη καί τή δράση τοῦ ὑποσυνειδήτου καί τοῦ ὄνειρου, ἡ ὑπεράσπιση μιᾶς ποιητικῆς τέρψης συγκερασμένης μέ τό κοινωνικό διαφέρων, τό ἀντιεξουσιαστικό φρόνημα πού στοιχειοθετοῦν οἱ ἐπιθέσεις του κατά τῶν ἐμπόρων τῆς δεισιδαιμονίας, ὅλα τοῦτα συνιστοῦν πολυτιμη προικοδοσία, ἀρκετές πτυχές τῆς ὁποίας ἔδωσαν καλούς γόνους στό ἔργο τῶν μεταγενέστερων. Τά προβλήματα, ἴδια ἀπό τήν ἀρχαιότητα, ἀνακύπτουν ὅταν μᾶς ἔλκει ἀποκλειστικά τό λαμπερό ἐπιφανόμενο καί ὁ ἦχος. Τό ὅτι αὐτή ἡ μμητική ἀναπαράσταση τοῦ ὑψηλοῦ προτύπου εἶναι παλιά ἁμαρτία μᾶς τό βεβαιώνει ἓνα ἐπίγραμμα ἀπό τό ἐνδέκατο βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*, πού ἀποδίδεται σέ κάποιον ποιητή Κερεάλιο, παντελῶς ἄγνωστο κατά τά λοιπά:

Οὐ τό λέγειν παράσημα καί Ἀττικά ρήματα πέντε, εὐξήλας ἐστίν καί φρονίμως μελετᾶν

οὐδέ γάρ εἰ «κάρκαιρε» καί εἰ «καναβεῖ» τό τε «αἰζει» καί «κελάρυζε» λέγεις, εὐθύς Ὅμηρος ἔση. Νοῦν ὑποκεισθαι δεῖ τοῖς πράγμασιν καί φράσιν αὐτῶν εἶναι κοινοτέραν, ὡς γε νοεῖν α λέγεις.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μιά μεταφορά στά νέα ἑλληνικά:

Ὅχι βέβαια. Ἄν μηρυκάξεις λέξεις παράδοξες καί πέντε ρήματα τῆς ἀττικῆς, δέν πάει νά πεῖ ὅτι μέ ζήλο μελετᾶς καί φρονημάδα. Καί δέν θά γίνεις αὐτομάτως Ὅμηρος ἄν πεῖς «κελάρυζε» ἢ «κάρκαιρε» ἢ «καναβεῖ» ἢ «αἰζει». Καλύτερα νά ὑποτάσσεται στά πράγματα ὁ νοῦς σου, καί νά μιλᾶς ἀπλά, ὥστε τουλάχιστον νά ἐννοεῖς τά ἴδια τά λεγόμενά σου.

Ποιά τά «κάρκαιρε» τοῦ Ἐμπειρικοῦ, ποιά τά «καναβεῖ» καί τά «αἰζει»; Μιά καλή ἰδέα μᾶς δίνει ὁ Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, καί πάλι στήν Ἀναφορά στόν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό: «Οἱ λέξεις πού κυριαρχοῦν στήν πρώτη περίοδο τοῦ Ἐμπειρικοῦ [...] εἶναι: στέαρ, εὐνή, χοάνη, βόστρυχος, θύσανος, θρυαλλίς, μαρμαρυγή, γδοῦποι, ὄρυμαγδός, κορυβαντιῶντες, ἐμβρόντητος: ὅτι ὑποβάλλει τό γλίστρομα, τήν ἡδονή, τή μαρμαρυγή, τήν ἀνάφλεξη, τή λάμψη, τήν ἀναφώνηση, τήν ἐκτίναξη». Πρόκειται γιά «φραστικές φόρμες εὐγλωττίας» (τοῦ Ἐλύτη καί πάλι ὁ χαρακτηρισμός) μέ τίς ὁποῖες καταλήξαμε νά ταυτίσουμε τόν Ἐμπειρικό, ὕστερα ἀπό ἀκολουθία παραναγνώσεων ἡ ἀπλῶς ὀκνηρῶν ἀναγνώσεων, καταφέροντας χονδρῶς ὅτι καί ἐκεῖνοι πού πρῶτοι πρῶτοι ἀσχημόνησαν εἰς βάρος τῆς ποιητικῆς του πρότασης, στή δεκαετία ἤδη τοῦ τριάντα: νά τόν ἐκλάβουμε σάν ἰσοτιμο τοῦ λεκτικοῦ του, νά θεωρήσουμε πῶς ὁ ὑπερρεαλισμός ἄλλο δέν εἶναι παρά μιά ἐνορχήστρωση τῆς λεκτικῆς φαντασμαγορίας, ἐνός αὐτοματισμοῦ πού ξεκινάει σάν θεωρία καί ἰδεολόγημα καί καταλήγει βαρύγδουπη κενολογούσα εὐκολία.

Ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, «ὁ λογοποιός τοῦ ὑψωμένου συναισθήματος» κατά τό χαρακτηρισμό τοῦ Γιάννη Δάλλα (στό βιβλίο του *Πλάγιος λόγος - δοκίμια κριτικῆς ἐφαρμογῆς*, ἐκδ. Καστανιώτη), μᾶς ἐνδιαφέρει ὡς ποιητής, κι ὄχι ἐπειδή ὑπῆρξε ψυχαναλυτής, ὄχι ἐπειδή ἀρνήθηκε τήν τάξη του, οὔτε κἄν ἐπειδή ὑπῆρξε ἀπόστολος ἐνός ρεύματος. Μᾶς ἐνδιαφέρει ὄχι γιά τή βιογραφία του ἀλλά γιά τήν ἐργογραφία του, ὄχι γιά τήν ἱστορία του ἀλλά γιά τή λογοτεχνία του. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπειδή καθιέρωσε τόν «οἶστρο τῆς ζωῆς», ἔστω κι ἄν γνώριζε ἄριστα, ὡς αὐθεντικός ποιητής, ὅτι τίς πιό πολλές φορές εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τόν ἐπινοήσουμε αὐτοδαπανώμενοι.

ΚΩΣΤΑ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: Κλεμμένη Ίστορία

του Γιώργου Μαρκόπουλου
(«ΚΕΔΡΟΣ», Αθήνα 2000)

Θεωρώντας τό τελευταῖο βιβλίο του Κώστα Γ. Παπαγεωργίου, *Κλεμμένη ἱστορία* (2000), ὡς τό καλύτερό του, θά ἤθελα νά ἐπιχειρήσουμε μιά προσέγγισή του, ἀφοῦ πρώτα ἐκθέσω ὀρισμένες σκέψεις μου εἰσαγωγικές, πού νομίζω ὅτι θά μᾶς διευκολύνουν.

Ἔτσι, λοιπόν, πιστεύω, ὅτι ἀπό τό 1986 ἤδη καί τή συλλογή του «Κάτω στόν ὕπνο», ἀρχίζει νά διαφαίνεται μιά ὑποσυνείδητη ἀνάγκη διερεύνησης τῆς ἐκφρασῆς του, μιά καί τό δίωμα σέ αὐτόν παραμένει πάντοτε περίπου τό ἴδιο, ἐκτός ἀπό κάποιες περιπτώσεις, ὅπου ὁ θάνατος δέν ἐμφανίζεται ὡς ἕνας φόβος ἀόριστος, ὡς συνήθως, ἀλλά ὡς ἕνας φόβος ἀπολύτως ὑποστασιοποιημένος.

Καί εἶναι ἐτούτη ἡ σπουδή γιά τήν ἐκφραση –γιά νά ἐπανέλθουμε– ὁ κυριότερος λόγος, ἴσως, πού ὀδήγησε τόν Παπαγεωργίου στή συνέχεια, στή συγγραφή τῆς συλλογῆς «Ραμμένο στόμα» (1990), ἡ ὁποία οὐσιαστικά (τό δηλώνει καί ὁ τίτλος τῆς ἄλλωστε), εἶναι ἕνα βιβλίο ἐνδεικτικό τῆς ἀγωνίας τοῦ δημιουργοῦ μπροστά στόν κίνδυνο τῆς σιωπῆς ἢ μπροστά στόν φόβο τοῦ νά μὴν ὑπάρξουν ἄλλα περιθώρια ἐκφραστικῆς μετεξέλιξης εἰς τό μέλλον ἕνα βιβλίο, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόγνωσης ἑνός ἀνθρώπου ἀπέναντι στό ἐνδεχόμενο νά μὴν ἔχει ἄλλη καταφυγή πέρα καί ἔξω ἀπό τό βιολογικά προσδιορισμένο ἀπό τή φύση σῶμα του, τοῦ ὁποίου τά διάφορα τμήματα-μέλη, τά ἀντιμετωπίζει ὡς ζωντανούς ἀνεξάρτητους καί ἀρμονικῶς συμβιούντες ὀργανισμούς ἐδῶ ἢ, πῶς ὡστό, ὡς ὅταν πόλεις ἢ πολίχνες τῆς ἴδιας, θά λέγαμε, περιφέρειας.

Ἀλλά καί τό «Πατρίδα τό αἶμα» (1996) ἐπίσης, πού ἀκολούθησε, εἶναι καί αὐτό, νομίζω, μιά συλλογή ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς προαναφερθείσης ἀνησυχίας. Μιά συλλογή, στήν ὁποία γιά πρώτη φορά μάλιστα ὁ Παπαγεωργίου δοκιμάζει νά γράψει ποιήματα ἀνεξάρτητα θεματικῶς μεταξύ τους, ἐνίοτε

(ἐπίσης γιά πρώτη φορά) μακροσκελή, ἀλλά καί μέ διαφορετική διάθεση συνάμα ἀφοῦ, ἂν προσέξουμε καλά, συναντᾶμε ἀπό σελίδα σέ σελίδα, μιά ποικιλία θεματική. Καί εἶναι τοῦτο τό πῶς ἐνδιαφέρον ἀπό ὅλα: τό ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει μιά ἀμέσως διακριτή «τόλμη ἐκθεσης», ἀφοῦ ὁ ποιητής δέν φοβᾶται νά μᾶς ἀποκαλύψει πιά μέ τόν πῶς ἀμεσο δυνατό τρόπο ἐσώτερα συναισθήματα καί καταστάσεις ψυχικές ἀπό τίς πλέον ἐνδόμυχες, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι αὐτές πού ἐντοπίζουμε στό ποίημα «4 Ὀκτωβρίου '44», στό ὁποῖο ἐπιχειρεῖται νά περιγραφεῖ μέ τούς πλέον τραγικούς τόνους ἡ σύλληψη, ἡ κύηση καί ἡ γέννησή του. Ἀκόμη, σέ ὀρισμένα ποιήματα, ἀρκετά θά ἔλεγα («Τό δηλητήριο φρούτο», «Γήπεδο τοῦ ὕπνου», «Ἡ ἱστορία ἑνός γέλιου», «Νύχι φυτό», «Παιδικό», «Τῆς ἀκοῆς», «Ἡ περιπέτεια τοῦ “ἄμα”»), συναντᾶμε μιά διάθεση παιγνιώδη τήν ὁποία παλαιότερα δέν εἴχαμε ξανασυναντήσει ἐνῶ, ἐπίσης γιά πρώτη φορά, συνδυάζονται δύο λογιῆς ἀγωνίες: μιά ὑπαρξιακῆς ὑφῆς καί μιά πού ἔχει νά κάνει μέ τήν αἴσθηση τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιά διάθεση ἀπολογητική καί ἀπολογιστική ταυτοχρόνως, γιά μιά πορεία (τήν προσωπική τοῦ ποιητῆ), ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως διαφαίνεται, δέν ἀνταποκρίνεται σέ ὅ,τι κάποτε ὁ ἴδιος εἶχε ὀραματιστεῖ. Γι' αὐτό καί, μαζί μέ τήν παιγνιώδη, ὑπάρχει καί μιά διάθεση αὐτοσαρκαστική, εἰρωνική, πού τωρα πιά αὐτός μᾶς τήν προσφέρει, ἔχοντας δοκιμάσει καί τήν λειτουργία τοῦ πεζοῦ λόγου μέσα ἀπό τό μοναδικό ἐκεῖνο (δείγμα τοῦ εἶδους ἀπό τά λίγα) «Τῶν ἀγίων Πάντων» (1992) ἀλλά καί τό «Ἄννα, τώρα κοιμήσου» (1995), τό ἐπίσης ἐξαιρετικό, μέ ἕναν τρόπο ἀμεσότερο. Μέ ἕναν τρόπο, ὅπου ψάχνει νά βρεῖ κάθε φορά μιά ἀντιστοιχία τῆς σκέψης, τοῦ αἰσθήματος καί τῆς μνήμης, μέ πράγματα ἀπολύτως συγκεκριμένα καί ἐντοπίσιμα στό περιβάλλον ὅπως π.χ. τό νερό, τά δέντρα, τά δόντια κλπ., εἴτε ἐπιδιώ-

κοντας μίαν ακόμη εξοικείωση με τὰ ἐπιμέρους κομμάτια τοῦ σώματος, ὅπου τὰ αἰσθάνεται λές (γιά νά κάνουμε μιά πιό διαφορετική ἀπ' ὅ,τι λίγο πιό πρὶν παρομοίωση) σάν κατοικίδια ζῶα μέσα στά σπλάχνα του (σέ μιά εἰρηνική, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, πάντα συνύπαρξη). Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, ἐγώ προσωπικά πιστεύω ὅτι τό ὅλο μυστικό τοῦ βιβλίου κρύβεται στό παρακτικό ἐκεῖνο, ὑπό τόν τίτλο «Οἱ ἡλικίες μου», ποίημα, στό ὁποῖο οὐσιαστικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά προσπάθεια συγκερασμοῦ τῶν τριῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου: τῆς παιδικῆς, ἐκείνης τῆς ἐφηβείας καί αὐτῆς τοῦ ἄντρα πού δέν ἀξιώθηκε νά ανταποκριθεῖ στά κοινωνικά πρότυπα πού ἐπικρατοῦν.

Ἡ «Κλεμμένη ἱστορία», γιά νά περάσουμε πλέον σέ αὐτή, εἶναι μιά συλλογή ἢ ὁποῖα κατορθώνει μέ ἐκπληκτική ἐπιτυχία νά συγκεράσει στίς σελίδες της ὅλες τίς ἀπόπειρες πού ἐπεχείρησε μέχρι τώρα ὁ ποιητής, μέ σκοπό νά αὐτοπροσδιορισεῖ. Εἶναι μιά προσπάθεια «ἠπιοῦ τεματισμοῦ» τῆς ποιητικῆς διαδικασίας-πορείας, θά ἔλεγα, ἕνα εἶδος ἀνακεφαλαίωσης ἀπό τή μιά μεριά ὄλων ὅσων ἐπίμονα κατά καιρούς τόν ἔχουν ἀπασχολήσει καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι μιά ἀπόπειρα κατάθεσης τῆς αἰσθησης τοῦ τέλους (ὄχι μόνο τοῦ βιολογικοῦ, ἀλλά καί τοῦ ἐκφραστικοῦ), ἢ ὁποῖα ἀργά πλὴν ὅμως ἐπικινδύνως δραστικά, ἐδῶ καί χρόνια, τόν διεμβολίζει. Τόσο ἔντονα μάλιστα ὥστε, ἀκόμη καί θεματικά, ἐκεῖνο πού τόν ἀπασχολεῖ στό βιβλίο αὐτό δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό νά ἀποδώσει ὅσο πιό παραστατικά γίνεται (πράγμα πού τό κατορθώνει μέ ἀπόλυτη ἐπιτυχία) τήν πορεία ἑνός ἀνθρώπου ἀνάμεσα σέ δύο μήτρες: στή μήτρα τῆς μάνας ἐκείνης ἀπ' ὅπου βγήκε καί τή μήτρα τῆς μάνας ἐκείνης ὅπου, τέλος, θά ἐξαφανισθεῖ. Γι' αὐτό καί τόν ἥρωά του, ἐκεῖνο πού τόν καθοδηγεῖ σέ αὐτή τήν πορεία, σέ αὐτή τήν τραγικά μονήρη «δωματιακή» του περιπέτεια, θά μπορούσαμε πολύ σωστά νά ποῦμε, δέν εἶναι παρά ἡ ὁσμὴ τοῦ πληγωμένου του ποδιοῦ, μέσω τῆς ὁποίας προσπαθεῖ ἐναγωνίως νά ἐντοπίσει τὰ περάσματα πού θά τόν μεταφέρουν στή δεύτερη μήτρα, ἐκείνη τοῦ τέλους, δηλαδή. Καί ὅπως εἶναι αὐτονόητο, γιά νά πάρει τήν βαθύτατα τραγική ἀπόφαση νά ἐπιχειρήσει αὐτό τό διάβημα, αὐτός, σημαίνει βέβαια ὅτι ἔχει αἰσθανθεῖ ἀπειλητικά ὅλα τὰ ἀδιέξοδα καί τοῦ μέσα καί τοῦ ἔξω του χώρου, σημαίνει ὅτι ἔχει συνειδητοποιήσει τίς ἐπιτακτικές ἀνάγκες του γιά ἐπικοινωνία ἀλλά καί τήν ἐπαναφορά στό προσκήνιο ὄλων τῶν καθοριστικῶν (πλὴν ὅμως χαμένων) στιγμῶν τῆς ζωῆς του, τίς ὁποῖες τίς ἀναζητᾷ, πρέπει νά διενκρινίσουμε, στόν χώρο τῶν προσφιλῶν του θενεόντων. Γι' αὐτό καί αἰσθάνεται ὅτι καί τό σῶμα του, τό σύνολο τῆς ὑλικῆς του ὑπόστασης, καλύτερα, δέν εἶναι παρά ἡ φυλακή ὄλων αὐτῶν τῶν χαμένων ἀνθρώπων. Καί εἶναι ἡ φύλαξη στή μνήμη, ὄλων ἐτούτων

ἀκριβῶς τῶν ἀγαπημένων ἀπόντων, πού ἀφ' ἑνός τόν περιβάλλει προστατευτικά, ἀφ' ἑτέρου τόν φορτίζει μέ μιά διάθεση νοσταλγική, ἢ ὁποῖα καί τοῦ ἐπιτρέπει λυρικά συναισθηματικά «ἀνοίγματα» σπάνιας, πράγματι, ποιότητας. Κατά τὰ ἄλλα, μέ τήν «Κλεμμένη ἱστορία» φαίνεται νά κλείνει μιά πορεία εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ἀφοῦ ὁ ποιητής μέ τό βιβλίο αὐτό δείχνει ὅτι ἔχει ἀπεμπλακεῖ ἐντελῶς ἀπό φόβους παιδιότερους καί φοβίες, μιά καί τελικά διαπιστώνει ὅτι τὰ πάντα ἀπορρέουν καί καταλήγουν στήν τόσο κοντινὴ ἀλλά καί παρ' ὅλα αὐτά ἀπόμακρη «πατρίδα» πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τό σῶμα μας. Ἐπίσης, ἕνα ἄλλο στοιχεῖο πού συναντᾶμε περισσότερο (καί αὐτό) ἀπό κάθε προηγούμενη φορά ἐδῶ, εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τελικά δέν εἶναι οἱ προσωπικοί μας ἐφιάλτες πού μᾶς τρομάζουν (μιά καί μέ αὐτούς εἴμαστε ἐξοικειωμένοι ἀφοῦ εἶναι συνυφασμένοι μέ τίς ἀτομικές μας κρυφές ἀνησυχίες), ἀλλά τό ὅτι διώνουμε ἀλλά καί ζοῦμε μέσα στους ἐφιάλτες ἄλλων:

Ἔστω λοιπόν ὅτι ἔζησα χαμένος μέσ σέ ξένων ἐφιάλτες· δέν τούς ἔξερα καί χάθηκα σέ ὄνειρα ξένα καί ἀφιλόξενα καί πόσο παγωμένα πού μέ πρόδιδαν τὰ βήματά μου καί ἡ ἀνάσα μου στό χιόνι ἐπάνω καί στήν παγωνιά πού μέ τριγύριζε. Κι ἀγριεύτηκα φορές μέ θεάματα πού ἄξαφνα αἰμόφυρτα ξυπνοῦσαν κι ἐκτινάσσονταν τυφλά ἐντελῶς· χαμένος καί χωρίς φωνή ἄμα ἤθελα νά βγεῖ. Μπορεῖ ἐπειδή καί νά ἤθελα δέν ἔπρεπε μέ τή φωνή μου νά ταράξω ἐγώ τούς ξένους ὕπνους σέ ὅποιον βρέθηκα χωρίς νά ξέρω πῶς παγιδευμένος πού ξεστράτισα – γι' αὐτό.

Τό βιβλίο αὐτό τοῦ Κώστα Παπαγεωργίου δείχνει ὅτι ξεκίνησε νά γράφεται ὄχι μέσα ἀπό καλή διάθεση πάντως, ἀν προσέξουμε κάπως ιδιαίτερα τό παρακάτω ἀπόσπασμα:

«Κι αὐτό μπορεῖ ἐπειδή τήν ὥρα ἐκείνη ἀνάθρωσκε τό οἰνόπνευμα στίς φλέδες μέ ἀγριοποδοβολητό καί σκόνης σύννεφα στά σπλάχνα μου τινάζοντας καί φλόγες πού ἀναβαν στό τίναγμα ὡς τό ὕψος τῆς ὀπλῆς· κάτι μικρές φλογίτσες μᾶλλον κάτι πιτσιλίσματα φωτιᾶς πού ὑψώνονταν σάν μόλις ἀπό πάτημα λαγοῦ κυνηγημένου ἀπό λαχάνιασμα σκυλιοῦ – ὁ ἰδρώτας μου».

Ὅσο γιά τόν τίτλο, φαίνεται σάν νά τόν ἀνέσυρε μέσα στό διάστημα μᾶς ἀνάσας, στήν κυριολεξία, κατά τήν «κάθοδό» του στόν Κάτω Κόσμο, ὅπου ἡ μάνα εἶναι πλέον ἢ, πιό συχνά, τήν εἶδε σάν «γριά νεογέννητη». Καί γιά νά γίνω πιό συγκεκριμένος, θά τολμοῦσα νά ἰσχυρισθῶ ὅτι αὐτή ἡ κάθοδος τοῦ

ποιητή στον άλλο κόσμο, δέν ήταν παρά τό πρώτο αντίκρισμα πολύ συγγενικοῦ του νεογέννητου παιδιοῦ τό ὁποῖο πιθανόν νά εἶχε τά χαρακτηριστικά Ἐκείνης. Στήν προκειμένη περίπτωση, ἄς προσεχθοῦν στά παρακάτω ἀποσπάσματα οἱ λέξεις «πρίν», «μετά» καί (κυρίως) «σταφιδίασμα», ἡ ὁποία ἔχει τήν διπλή ἔννοια: τοῦ πολύ μαλακοῦ δέρματος τοῦ μωροῦ ἔτσι ὅπως ὑγρό βγαίνει ἀπό τήν κοιλιά τῆς γυναίκας ἀλλά καί τοῦ μαραμένου-ζαρωμένου ἔτσι ὅπως καταλίγει νά γίνεται τό δέρμα τῶν ἀνθρώπων ὅταν γεράσουν:

Ἀργότερα ἔμαθα ἢ ἀπλῶς ὑποψιάστηκα τή νύχτα ἐκείνη πού ὄνειρεύτηκα μπορεῖ γριά νεογέννητη χωρίς νά ξέρω ἄν πράγματι ὄνειρεύτηκα ἢ ὄχι – ἄν εἶδα. Πού εἰδαλλιῶς πῶς θρέθηκαν στά χέρια μου τό πρωί ρυτίδες τά ἴχνη ἑνός προσώπου πού ἄγγιξα σταφιδιασμένου ἀλλά δέν ἤξερα νά πῶ τοῦ πρίν ἢ τοῦ μετά ἄν ἦταν τό σταφιδίασμα – μά οὔτε τό πρίν καί τό μετά μόνο θυμᾶμαι ὅτι ἀγγίζοντας μπορεῖ δέν ὄνειρεύομαι. Γιατί εἰδαλλιῶς πῶς γίνεται ὄνειρο μπροστά σέ μάτια κόκαλο ἀνοιχτά καί μάλιστα μέ τρίξιμο τά βλέβαρα ἀλατιοῦ μιᾶς σκάλας ἀνεβάσματος καί ἴσως κανονικῆς σάν ἔτοιμης νά τσακιστεῖ στά ξαφνικά ἀπό ἕνα τίποτα – ἢ

Ἄλλά περισσότερο ἀποκαλυπτικός σχετικά μέ τά παραπάνω ὁ ποιητής γίνεται μέσα ἀπό τό συγκλονιστικό δίστιχο «Καί ἢ γριά πού μ' ἔκλαψε νεογέννητο θά μέ θηλάσει τώρα πεθαμένο», μέ τό ὁποῖο καί κλείνει ἄλλωστε ὁλόκληρη ἡ συλλογή.

Τά συμβάντα στήν «Κλεμμένη ἱστορία» ἔχουν μιᾶ συνέχεια, καί ὅλα μαζί συνιστοῦν ἕνα ποίημα ἀφηγηματικό, μέ ἀρχή, μέση καί τέλος, ὅπου κατά τήν ἐξέλιξη του παρεμβαίνουν εἰκόνες καί καταστάσεις – ἀπόρροια μιᾶς «συνειρμικῆς» διαδικασίας, ἡ ὁποία ὅμως σέ καμιᾶ περίπτωση δέν φαίνεται νά ὑπάγεται σέ κανόνες ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένων. Καί μιλάμε, ὅπως ἤδη τονίσαμε, γιά σύνθεση μέ συναρτημένες καί συνδεδεμένες τίς ἐπιμέρους ἐκδοχές της, καί ὄχι ὅπως παλαιότερα, ὅπου αὐτές συνδέονταν μέ ἐνότητες. Σέ κάποιες στιγμές μάλιστα τοῦ βιβλίου, λόγω αὐτῆς τῆς ἄρρηκτης συνδέσεως, αισθανόμαστε σέ πάρα πολλές ἀπό αὐτές τίς ἐνότητες σάν νά μᾶς περιγράφονται φωτογραφίες πού ἔχουν πάρει φῶς, καί ἔτσι, μόνο μέσα ἀπό τή μνήμη αὐτοῦ πού τίς εἶδε, ἀνακαλεῖται τό περιεχόμενο. Νά ὑποθέσουμε, μάλιστα, ὅτι αὐτό συμβαίνει περισσότερο στίς παραγράφους ἐκεῖνες ὅπου διακρίνουμε στιγμές κρίσης ἐντονότερες, ὅπου τά πάντα ἀνατρέπονται καί ἡ ἐσωτερική συνοχή, εὐρισκόμενη μπροστά σέ ἕνα τεράστιο κενό, χάνεται γιά λίγο τελείως; Ἴσως. Γι' αὐτό καί στίς παραγράφους αὐτές ἐμφανέστερα διαπιστώνουμε ὅτι

ὑπάρχει κρυμμένο ἕνα συναίσθημα πανικοῦ, λόγω τῆς ἐλλοχεύουσας αἰσθησης μιᾶς αἰφνίδιας ἀνατροπῆς, ἑνός ξαφνικοῦ παράλογου μακελειοῦ ὅπου ὅλα, ὅταν συμβεῖ, θά πνιγοῦν στό αἷμα. Ἐνα «μακελειό» καί μιᾶ κατάσταση «αἵματος» πού, ἄλλωστε, πάντα ὑπῆρχε στήν ποίηση τοῦ Κώστα Γ. Παπαγεωργίου, καί πού ἐνδεχομένως, θά τολμοῦσα νά πῶ, δέν προέρχεται (ἄν σκεφτοῦμε μάλιστα καί τή χρονολογία τῆς γεννήσεώς του) ἢ δέν εἶναι, πῶ σωστά, παρά ὁ ἀπόηχος τῶν ἀφηγήσεων πού ἴσως ἄκουγε μικρός, γύρω ἀπό τά ὅσα συνέβησαν κατά τόν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἄλλά, ἄς ἐπανέλθουμε: αὐτό λοιπόν τό φαινόμενο τοῦ πανικοῦ πού ἤδη πρίν ἀπό λίγο ἀναφέραμε, ἐνῶ παλαιότερα τόν διακιννοῦσε ἀρρηκτικά, τώρα πιά, μέ τόν καιρό, παρατηροῦμε ὅτι μιᾶ συμπίλωση κυριαρχεῖ ἐδῶ, λόγω ἴσως καί τῆς συμπίλωσης του μέ τό ἐνδεχόμενο τοῦ θανάτου ἀλλά καί λόγω μιᾶς βιολογικῆς ἀκόμη, ὠρίμανσῆς του, ἄν ὑπολογίσει κανεῖς καί τό γεγονός ὅτι εἶναι σχεδόν συνολικός μέ ἀνθρώπους πού τούς ἔχασε καί πού τότε τούς θεωροῦσε, ὅπως συνάγεται μέσα ἀπό διάφορους στίχους, μεγάλους. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, θεωρῶ ἀναγκαῖο καί σκόπιμο, στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς, νά ἐπισημάνω ὅτι, ἄν καί οἱ ἀντικειμενικά προσδιορισμένες διαστάσεις τοῦ χρόνου εἶναι ἐδῶ σχεδόν καταργημένες καί ἡ συρρίκνωσή του δεδομένη («...Μπορεῖ γι' αὐτό νά μοιάζει τώρα τό αὔριο μέ κάτι πού ἔγινε ξανάγινε καί γίνεται ξανά ὥσπου νά ξαναγίνει ὥστε νά λέω τό μέλλον μου λησμονημένο παρελθόν»), ἄν καί ὁ ὕπνος μονίμως φαίνεται νά εἶναι ἕνας τρόπος προϋδέας τοῦ θανάτου («Κάθε πρωί ἐπιστρέφοντας ἀλλ' ἀπό πού...»), ἀλλά καί τά τεκταινόμενα, γενικῶς, ἄν καί διαδραματίζονται μέσα σέ ἕναν ἀπολύτως «κλειστό χῶρο» καθ' ὅλη τή διάρκειά τους, ὅπως εἶπαμε ἤδη-, ἐντούτοις τό ἀποτέλεσμα δέν εἶναι ἐπ' οὐδενί κλειστοφοβικό, ἀφοῦ ὀλοφάνερη κυκλοφορεῖ, στήν προκειμένη περίπτωση, μιᾶ διάθεση «ἀπλώματος» τοῦ βλέμματος σέ τοπία καί σέ στοιχεῖα τῆς φύσης. Τέλος δέ, ἄν καί ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ὅλου ὑλικοῦ ἐπικοινωνεῖ συνήθως μέ νεκρούς, παρ' ὅλα αὐτά τίποτα τό ἀπαισιόδοξο δέν ὑπάρχει ἐδῶ, ἀφοῦ μιᾶ νηφάλια ὀδύνη ἀναδίδει ἕνα ὑπέροχο φῶς, τό ὁποῖο «στολίζει» λυτρωτικά ὁλόκληρο τό βιβλίο. Ἐνα βιβλίο, ὅπου ἡ βαθιά οὐσία τῆς ποίησης βρῖσκεται διάχυτη, σέ κάθε στιγμή, μπροστά μας. Ἐνα βιβλίο, ὅπου ἡ καθαρότητα τῆς ἐμπνευσης ἀκόμη, γνωρίζει ὁμορφα, καί μέ χέρι σταθερό νά τό ἀπογειώνει. Ἐνα βιβλίο, ὅπου τά ἐκφραστικά του μέσα ἔχουν τήν ἐκπληκτική ἱκανότητα νά τονίζουν μέ τή μεγαλύτερη ἀμεσότητα ἐπίσης, τά ὑψηλῶν προδιαγραφῶν τραγικά του κρεσέντα, καθιστώντας τό ἔτσι σπουδαῖο καί δυνατό· καί ὄχι ἀνάμεσα, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, σέ αὐτά τά προηγούμενα τοῦ Παπαγεωργίου καί μόνο.